

**Riina Granqvist
Sanni Harjula
Sini Torikka**

Diakonia-ammattikorkeakoulu
Sosiaali- ja terveysalan ammattikorkeakoulututkinto
Sosionomi (AMK), kirkon varhaiskasvatus
Sosionomi (AMK), kirkon nuorisotyö
Opinnäytetyö, 2020

”ON MULLA ISI”

Lapsen surun ymmärtäminen ja myötäeläminen varhaiskasvatuksessa, kun läheinen kuolee

Diak

TIIVISTELMÄ

Riina Granqvist, Sanni Harjula ja Sini Torikka

”On mulla isi”

Lapsen surun ymmärtäminen ja myötäeläminen varhaiskasvatuksessa, kun läheinen kuolee

sivuja 69 ja liitteitä 2

Syksy 2020

Diakonia-ammattikorkeakoulu

Sosiaalialan ammattikorkeakoulututkinto

Sosionomi (AMK), kirkon varhaiskasvatus

Sosionomi (AMK), kirkon nuorisotyö

Opinnäytetyön tarkoituksena oli lisätä varhaiskasvatuksen ammattilaisten tietoisuutta lapsen surusta sekä sen kohtaamisesta. Tarkoitus oli lisätä tietoa siitä, kuinka lasta ja hänen perhettään voidaan tukea surussa ja kohdata osana varhaiskasvatuksen tunnekasvatusta. Tavoitteena oli auttaa varhaiskasvattajia tukemaan lasta sekä edistää lasten ja perheiden hyvinvointia.

Opas tuotettiin lapsen surun kohtaamisesta yhteistyössä Tuusulan varhaiskasvatuksen sekä Tuusulan seurakunnan kanssa. Päiväkodin varhaiskasvatuksen opettajille toteutettiin puhelinhaastattelu, jonka avulla suunnittelimme oppaan rakennetta ja sisältöä käytettävyyden mukaan. Toteutimme puhelinhaastattelut myös seurakunnan varhaiskasvatuksen työalajohtajan sekä varhaiskasvatuksen ohjaajan kanssa. Haastattelun avulla saimme oppaaseen myös seurakunnan näkemyksen. Opas tuli avuksi varhaiskasvatuksen ammattilaisille nopeisiin tilanteisiin, joissa havaitaan lapsen tai perheen kohtaamaa läheisen kuolemasta johtuvaa surua. Opas sisälsi tietoa lapsen surusta ja sen myötäelämisen merkityksestä. Oppaassa oli kirjallisuus- sekä menetelmävinkkejä lapsen surun käsitteilyyn. Opas tarjosi tietoa myös yhteistyökumppaneista, jotka tukevat lasta surun kanssa ja palveluohjaamiseen suunnatut yhteistyötahot.

Palaute oppaasta oli hyvää ja opasta on toivottu myös laajempaan käyttöön esimerkiksi neuvolaan, seurakunnalle ja muiden kuntien varhaiskasvatusyksiköihin.

Asiasanat: lapsi, kuolema, suru, tunnetaidot, vanhemmat, varhaiskasvatus,

ABSTRACT

Riina Granqvist, Sanni Harjula and Sini Torikka

"I have a father"

Understanding and empathizing a child's grief in early childhood education after the death of a loved one

Pages 69 and appendices 2

Autumn 2020

Diaconia University of Applied Sciences

Bachelor's Degree Programme in Social Services

Option in Christian Youth Work

Option in Christian Early Childhood Education and Care

Bachelor of Social Services

The purpose of this thesis was to support and increase the knowledge of early childhood education professionals about child grief and its encounter. How a child and his or her entire family can be supported in grief and confronted as part of emotional education in early childhood education. Above all, to help early childhood educators to support the child and thereby promote the well-being of children and families.

The aim of the thesis was to produce a guide to encountering a child's grief in Tuusula early childhood education and Tuusula church. A telephone interview was carried out for kindergarten's early childhood teachers to help design the structure and the content of the guide according to usability. For this thesis was also conducted telephone interviews with the parish director of early childhood education and the early childhood education instructor. Through the interview, the church's perspective was considered in the guide. The guide is an aid for early childhood professionals in quick situations where the sadness of a child or family due to the loss of a loved one is noticed. The guide contains information about the child's grief and the importance of its prevention. The guide includes literature and methodological tips for dealing with child grief. The guide also provided partners who support the child with grief and service guidance partners.

The guide received good feedback. It has also been hoped that the guide can be used more widely, for example in counseling centers, in the parish and in the early childhood education units in other municipalities.

Keywords: child, death, grief, emotional skills, parents, early childhood education

SISÄLLYS

1 JOHDANTO	4
2 LAPSEN SURUKOKEMUS	6
2.1 Miten lapsi suree	6
2.2 Lapsen käsitys kuolemasta	9
2.3 Lapsen haavoittuvuus läheisen kuoltua	11
2.4 Lapsen merkityksen etsintä ja spiritualiteetti surussa	13
2.5 Lapsen resilienssi	15
2.6 Lapsen traumaattinen suru	16
2.7 Lapsen traumaperäinen stressihäiriö	17
2.8 Ennaltaehkäisevän työn tarve lapsen surussa	19
3 VARHAISKASVATUKSEN TOIMINTA JA AMMATILLISUUS SURUSSA	20
3.1 Varhaiskasvatuksen velvoitteet laissa	20
3.2 Päiväkodin kasvatuksen työnjako	21
3.3 Kasvattajan ammatillisuus surun kohtaamisessa	22
3.4 Moniammatillisuus surun käsittelyssä	25
3.5 Katsomuskasvatus ja monimuotoisuus	27
3.6 Lapsilähtöisyys ja osallisuus varhaiskasvatuksessa	29
3.7 Yhteisöllisyyden merkitys lapsen surussa	30
4 SURUN KOHTAAMINEN VARHAISKASVATUKSESSA	32
4.1 Surevan lapsen ja perheen kohtaaminen	32
4.2 Lapsen tunteet surussa ja niiden tukeminen	35
4.3 Tunnetaidot varhaiskasvatuksessa	37
4.4 Leikki ja muut menetelmät surevan lapsen tukemisessa	40
4.5 Itsesäätely ja kanssasäätely	42
4.6 Kasvatusyhteistyö surevan perheen kanssa	45
4.7 Surevan lapsen ja perheen vertaistuki	46
4.8 Surun kohtaamisen haasteet varhaiskasvatuksessa	47
5 MIKKOLAN PÄIVÄKOTI JA TUUSULAN SEURAKUNTA	49
5.1 Tuusulan varhaiskasvatus ja varhaiskasvatussuunnitelma	49

5.2 Seurakunta yhteistyökumppanina/korimallit	50
6 HANKKEEN TOTEUTUS	52
6.1 Opinnäytetyön tuotos	52
6.2 Prosessin vaiheet	53
6.3 Oppaan sisältö.....	58
6.4 Arviointi ja palaute	61
7 JOHTOPÄÄTÖKSET	63
7.1 Pohdinta.....	63
7.2 Kehitysideat	67
LÄHTEET	69
LIITE 1. Tutkimuslupa.....	76
LIITE 2. Opas.....	79

*“Mulla oli sormet sinisessä maalissa, painelin jälkiä vihreälle kartongille ja ajattelin, että tästä tulee tosi hieno. Vieressä istuva kaveri keskeytti puuhani. ”Miks sä teet isänpäiväkorttia, kun eihän sulla oo isää?” ”On mulla isi” vastasin.
Näin, kun aikuiset katsoivat meitä.”*

*-Näin muistelee päiväkotikokemustaan jo teini-ikään ehtinyt tyttö,
jonka isä kuoli, kun hän oli viisivuotias.*

1 JOHDANTO

Varhaiskasvatuksen piiriin tulee lapsia hyvin erilaisista perheistä ja elämäntilanteista. Osalla perheistä asiat ovat tasapainossa, mutta monissa on huolia ja asenteet voivat muuttua hetkessä. Aamulla varhaiskasvatusyksikköön tuleva lapsi tuo mukanaan mielessään kokemuksensa, muistonsa ja pelkonsa sekä koko elinympäristönsä perheenjäsenineen. (Cacciatore, Riihonen & Tuukkanen 2013, 21.)

Läheisen kuolema vaikuttaa lapsen tai nuoren kehitykseen osuessaan erityisen herkkään ikävaiheeseen. Menetyksen kokeminen saattaa aiheuttaa taantumista kehityksessä, vaikuttaa käytökseen tai aiheuttaa nopean henkisen kypsymisen verrattuna lapsen ikätasoon. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Erityistä.) Lapsuudessa koetuilla tapahtumilla on myös merkittävä yhteys aikuisuuden mielenterveysongelmiin. Siksi niihin liittyvien haasteiden ennalta ehkäisy sekä varhainen tunnistaminen ovat tärkeitä. Syrjäytymiskehitykseen puuttuminen on keskeistä ehkäisevän toiminnan kannalta. (Kiviniemi 2008, 13.)

Usein vaikeassa elämäntilanteessa oleva vanhempi tai muu huoltaja ei pysty tukemaan lasta riittävästi tai asianmukaisella tavalla. Tilanteeseen tarvitaan perheen ulkopuolisia aikuisia sekä useimmiten vanhemmuutta vahvistavia tukitoimia. (Kiviniemi 2008, 96–97.) Surevan lapsen tukemisessa ei kuitenkaan tarvitse olla surun ammattilainen. Riittää, että on läsnä ja valmis kulkemaan hänen rinnallaan. Tuen saaminen ja sen aktiivinen tarjoaminen tulisi olla jokaisen läheisensä menettäneen lapsen ja perheen oikeus. (Uittomäki, Mynttinen & Laimio 2011.) Lapsen suru saattaa silti nostaa kasvattajalle epämiellyttäviä tunteita pintaan, siksi siihen suhtautuminen ole aina helppoa.

Opinnäytetyömme aiheena on läheisen kuolemasta johtuvan lapsen surun ymmärtäminen ja myötäeläminen osana varhaiskasvatuksen tunnekasvatusta. Tarkoituksena on tuottaa opas lapsen surusta varhaiskasvatuksen työkentälle.

Tavoitteena on auttaa kasvattajia ymmärtämään lapsen surua paremmin sekä helpottaa surevan lapsen sekä hänen perheensä kohtaamista päiväkodin arjessa. Lisäksi opinnäytetyömme tavoitteena on vaikuttaa rohkaisevasti kasvattajien aloitteellisuuteen surun kohtaamisessa sekä itsenäiseen tiedon hankintaan lapsen surusta. Yhteiskunnallisella tasolla tavoittelemme surusta puhumisen avoimuutta sekä lapsen menetyskokemuksen nähdäksi ja ammatillisesti riittävästi huomioiduksi tulemista. Toiveissamme on, että varhaiskasvatuksen ammatillaiset saisivat tarpeeksi koulutusta lapsen surusta ja sen kohtaamisesta sekä traumatietoisuudesta.

Opinnäytetyöprosessi tukee ammatillisuuttamme sosionomin, varhaiskasvatuksen sekä nuorisotyön työkentillä. Olemme sen myötä omaksuneet surun osaksi tunnetaitoja sekä oppineet surevan lapsen ja hänen perheensä kohtaamisen tärkeydestä. Olemme myös oppineet millä tavalla käsittelemättömät traumat voivat vaikuttaa henkilön elämään lapsuuden jälkeen.

2 LAPSEN SURUKOKEMUS

2.1 Miten lapsi suree

Lapsen menetettyä läheisensä monet asiat kuten kuoleman olosuhteet ja kuolemaan liittyvät rituaalit, lapsen perhe ja ympäristö sekä lapsen elämänhistoria vaikuttavat hänen reaktioihinsa ja tuen tarpeeseensa. (Uittomäki ym. 2011.) Lapsen suremisen voimakkuuteen vaikuttavat lapsen ja menetetyn läheisen välinen suhde sekä se, miten lasta on mahdollisesti valmisteltu läheisen kuolemaan. Huoltajien oma kokemus surussa, ja miten he kertovat tapahtuneen lapselle tai miten he vastaavat hänen kysymyksiinsä, ovat avainasemassa. (Poijula 2016, 115.)

Lasten surullisuuden kesto on yleensä lyhyempi kuin aikuisilla. Vaikka vaihtelu leikin ja suremisen välillä voi olla nopeaa, se ei tarkoita lapsen surun tunteen olevan lievempi kuin aikuisilla. Lapsi käsittelee menetystä pienissä paloissa, koska hän ei tavallisesti kykene kohtaamaan sitä kerralla. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Erityistä.)

Lapsen suru kokonaisuudessaan voi kestää pitkään. Aikuiset helposti ajattelevat lasten kokevan menetyksen lievemmin haastein koska yksittäiset tunteenpurkaukset tai reaktiot kestävät vain lyhyen aikaa. Joskus lapsi reagoi tavalla, joka vaikuttaa ulospäin siltä, kuin hän ei kokisi surua lainkaan. (Poijula 2016, 103, 118–119.) Toisaalta lapsen tunteet vaihtelevat nopeasti tunnetilasta toiseen. Ailahtelu voi jatkua tunneista ja päivistä kuukausiin, mutta ajan myötä se helpottuu. (Uittomäki ym. 2011.) Varhaiskasvatuksen henkilöstöltä edellytetään herkkyyttä ja ammattitaitoa havaita lapsen tunnetiloja sekä leikkialoitteita. Ammattilaisen tulee vastata näihin lapsen tilanteeseen sopivilla tavoilla sekä arvioida aina uudestaan lapsen tuen tarvetta. (Opetushallitus 2018, 35, 49.)

Lapsi ilmentää suruaan usein avoimesti ihmetellen ja pohdiskellen. Hän tarvitsee aikuista sanoittamaan ja myötäelämään tunteitaan sekä pohdintojaan. Surevan lapsen kanssa tuleekin viettää paljon aikaa. Häntä tulee ottaa syliin sekä antaa

tilaa itkulle, surullisille hetkille ja menetetyn läheisen muistelemiselle. Jos lapsen pohdinnat ja kysymykset saavat aikuisen herkistymään, on tärkeää avautua ja kertoa lapselle miksi näin kävi. (Mieli. Mielenterveys. Vaikeat elämäntilanteet. Lapsi suree omalla tavallaan.)

Lapsi alkaa sopeutumaan menetykseen yleensä siinä vaiheessa, kun hän oppii ymmärtämään kuoleman olemassaolon ja käsittämään sen lopullisuuden. Lapsen akuutti suru sisältää tavallisesti kaipausta, tunnetuskaa ja ikävöintiä. Ruumiilliset oireet, kuten perhoset vatsassa, sydämen sykkeen muutokset, huimaus ja toistuva haukottelu ovat tavallisia. Lisäksi lasta saattavat häiritä voimakkaat kokemukset kuolleesta, samalla kun hän potee epäuskoa yleisesti kuolemaa kohtaan. Joskus yhteyden tunne toisiin sekä minä-tunne saattavat heiketä ja osavuus, päämäärätietoisuus sekä yleinen hyvinvointi vähentyä. (Poiijula 2016, 114–116.)

Lapsen akuutti suru vaihtelevin reaktioin kestää yleensä noin kuusi kuukautta. Ihannetilanteessa suru muuttuu pikkuhiljaa väljemmäksi ja luontevaksi osaksi lapsen elämää. Lapsi oppii hyväksymään menetyksen, eivätkä ikävöinti, suru tai kaipausta enää hallitse koko ajan hänen mieltään. Pikkulapsilla suru on useimmiten voimakkaimmillaan ensimmäisten viikkojen aikana. Sen jälkeen se vähitellen lievenee. Suru saattaa voimistua uudelleen lyhyiksi ajoiksi, esimerkiksi kuoleman muistopäivänä tai vainajan merkkipäivänä. Jos lapsi ei läheisen kuoleman jälkeen millään tavalla ilmaise suruaan tai hän kieltää menetyksen tunteet pitkiksi ajoiksi, tarvitaan ammatillista apua. Jos ammatillista apua ei ole saatavilla, suru voi komplisoitua ja lapsi alkaa oirehtia psyykkisesti voimakkaammin. (Poiijula 2016, 114–118.)

Usein näkyviä merkkejä menetyksestä ovat lapsen käyttäytymisen muutokset eri tilanteissa. Elämän vakauteen liittyvän luottamuksen ja perusturvallisuuden horjumisen voivat vaikuttaa lapsen koko persoonaan. Tapahtuneen jälkeen lapsi voi myös masentua. Lapsen masentuneisuus voi sisältää vihaa, syyllisyyttä ja arvottomuuden tunnetta. Varhaiskasvatuksessa voidaan kohdata tällöin aivan uudenlaisia haasteita. Keskittymiskyvyn heikkenemistä tai häiriökäyttäytymistä voi ilmentyä sellaisillekin lapsille, joilla niitä ei aiemmin ole ollut. Surevalla lapsella

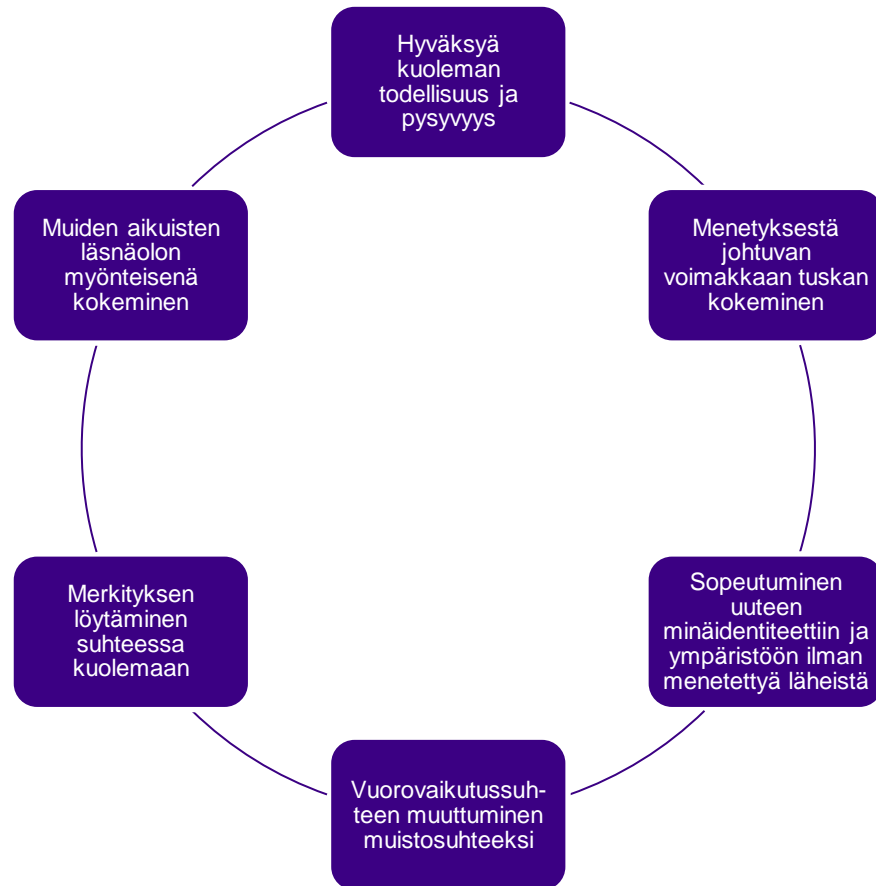
voi ilmetä myös kipuja sekä muutoksia ruokailuissa. (Kinanen 2009, 17–18.) Tällaisessa tilanteessa on tärkeää, että lasta hoitavassa henkilökunnassa on tuttuja ja pitkäaikaisia hoitajia. Surevan lapsen hyvinvoinnille on ensiarvoista, että hänet tunnetaan, ja että hänen yksilöllinen kehityksensä otetaan huomioon. Pedagogisen toiminnan perustaa on, että lapsuuden merkitys ymmärretään, ja että kasvatajilla on hyvä tietämys lapsen kasvusta, kehityksestä sekä oppimisesta. (Opetushallitus 2018, 15.)

Jos lapsi potee syyllisyyttä läheisen kuolemasta, hänelle tulee selventää, ettei hän ole millään tavalla vaikuttanut läheisensä kuolemaan. Lapsen käyttäytymisen voi joko taantua tai edetä ikätasoon nähden liian nopeasti, ja lapsi saattaa alkaa kantamaan liikaa vastuuta. (Kärkkäinen 2020, 91.) Aikuinen yleensä pelkää, ettei hän löydä oikeita vastauksia lapsen kysymyksiin kuolemasta tai että lapsi ei kestä surun taakkaa. Lapsen surukokemus voi kuitenkin olla myönteinen, jos hänen ei tarvitse olla yksin asian kanssa. Ei ole olemassa oikeita sanoja menetyksen hetkellä, tärkeintä on olla lapselle läsnä. (Mattila 2011, 106.) Totuutta läheisen kuolemasta ei saa muutella tai salata. Lapsi voi yrittää kerätä tai arvailla tietoa aikuisten puheista sekä täyttää puuttuvat aukot mielikuvituksellaan, jolloin hänen mieleensä syntyy helposti väärinkäsityksiä ja pelottavia uhkakuvia. (Uittomäki ym. 2013.)

Lapsen suremiseen vaikuttavat lisäksi ympärillä olevien läheisten tapa surra sekä yleinen vallalla oleva suremisen kulttuuri. Suomalaista surua tutkinut uskontotieteilijä Mari Pulkkinen suhtautuu perinteiseen käsitykseen surun vaiheista kriittisesti, koska kokee niiden helposti paineistavan surevan. Onko suru prosessi, jossa tehdään työtä tai josta toivutaan ja selviydytään? Sanotaan, että suru ei ole sairaus, mutta silti puhutaan toipumisesta ja tavoitellaan tilaa, jossa surusta on päästy yli. Suhteemme läheisiimme kehittyvät senkin jälkeen, kun läheisemme ovat kuolleet. Vaikka suhde on yksipuolinen, se saattaa lujittua ja kuollut läheinen tulla surevalle tutummaksi ajan saatossa. Hänen mielestään kaikille sureville, myös lapsille tulee sallia aikajana molempiin suuntiin ja lupa pysähtyä menetykseen. (Mari Pulkkinen, henkilökohtainen tiedonanto 10.6.2020.)

2.2 Lapsen käsitys kuolemasta

Lapsuusaikana surun katsotaan yleisesti noudattelevan sen tyypillisiä tehtäviä tai vaikutuksia, jotka on esitetty seuraavassa kuviossa 1.

KUVIO 1. Lapsuusaikana surun tyypillisesti noudattamat tehtävät ja vaikutukset. (Poijula 2016, 114)

Ymmärryksen kehittyessä lapsi alkaa käsittämään aikuisen sanoittamia tunteita. Tämä laajentaa lapsen mahdollisuuksia sisäistää kokemukset elämään kuuluviksi tapahtumiksi. Kielen kehittyessä lapsi voi itse alkaa sanoittaa tunteitaan ja tunteet saavat enemmän merkitystä. Kuoleman ymmärtäminen liikkuu kehityspsykologisesti lapsen kognitiivisen kehityksen mukana. (Kinanen 2009, 21.)

Lapsi käsittelee kuolemaa meneillään olevan ikäkauden mukaisesti.

0–2 -vuotiaat

Alle 2-vuotias lapsi ikävöi kuollutta ja aistii ympärillä olevien ihmisten tunnereaktiot, vaikka ei itse ymmärräkään kuolemaa. Pienen lapsen kanssa on hyvä jutella kuolemasta, se tukee kuoleman käsittelyä vanhempana. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Kuoleman ymmärtäminen eri kehityskausina.) Vauvan ensimmäiset aistimukset kuolemasta liittyvät elämän säännöllisiin perustarpeiden muutoksiin. Muutos turvallisessa elämänrytmissä aiheuttaa pelon sen jatkuvuudesta. Useimmat kaksivuotiaat kokevat pimeän pelon kauden, joka on pohjimmiltaan tuntemattoman pelkoa. Tämänkaltaisen pelko on kuolemanpelon varhaisia muotoja. Lapsi kokee, että elämä on olemassa niin kauan, kun hän voi sen nähdä ja kehollaan kokea. (Kinanen 2009, 22.)

3–5 -vuotiaat

Lapsi ei ymmärrä käsitteiden elää ja olla kuollut eroa. Kuoleman ajatellaan olevan enemmän poissaoloa, lepoa tai toimettomuutta. Tämän ikäiset lapset esittävät usein kuolevaan liittyviä kysymyksiä, kuten ”Missä kuollut on?” ”Koska hän tulee takaisin?” ”Kuinka kauan kuolema kestää?” Lapsi käsittelee kuolemaa leikkien kautta ja leikeissä saattaa esiintyä paljon kuolemista. (Kinanen 2009, 22.) Lapsi ei ymmärrä kuoleman pysyvyyttä. Lapsi uskoo kykenevänsä mihin vain ja voi ajatella aiheuttaneensa itse kuoleman ajatuksillaan tai teoillaan. Hän voi myös ajatella pystyvänsä palauttamaan kuolleen takaisin. Maagisen ajattelun vuoksi lapsi saattaa vaieta tapahtuneesta, koska hän uskoo tapahtuneen käyvän uudestaan, jos hän puhuu siitä. Lapsi pyrkii suojaamaan itseään turvattomuuden tunnetta aiheuttavilta ajatuksilta mielikuvituksen ja maagisen ajattelun avulla. (Uittomäki ym. 2013.)

Pieni lapsi ei ymmärrä kielikuvia, vaan tulkitsee esimerkiksi sanonnan ”nukkua pois” kirjaimellisesti. Lapsi saattaa tämänkin takia alkaa pelätä nukahtamista. Lapsen turvallisuudentunne voi heikentyä merkittävästi, jos kokee vanhemman kuoleman tässä ikävaiheessa. Rehellinen keskustelu kuolemasta sekä yhden turvallisen aikuisen pysyvyys auttavat. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Kuoleman ymmärtäminen eri kehityskausina.) 5–6-vuotias

ymmärtää jo, että erilaiset elämäntilanteet voivat saada kaverin surulliseksi ja lapsi kykenee tuntemaan empatiaa toisen elämäntilannetta kohtaan (Pihlaja 2018, 145).

2.3 Lapsen haavoittuvuus läheisen kuoltua

Suomessa jää leskeksi vuosittain n. 4500 työikäistä ja n. 2000 lasta menettää vanhempansa alaikäisenä. (Monimuotoiset perheet. Ammattilaiset ja opiskelijat. Monimuotoisten perheiden kohtaaminen. Leskiperheen kohtaaminen.) Vanhemman kuolema on usein lapsen elämän suurin menetys, koska vanhempi on ollut lapselle turvallisuuden ja olemassaolon ylläpitäjä. Lapsi kokee itsensä sekä perheenjäsenten olemassaolon uhatuksi ja kuolemanpelko saattaa synnyttää tarvetta vartioida perheenjäseniään. Lapsi saattaa esimerkiksi heräillä öisin tarkistamaan, että kaikki läheiset ovat kunnossa. (Kinanen 2009, 30.) Usein vanhemman kuolema jättää lapsen surunsa kanssa yksin, koska jäljelle jääneen vanhemman voimat menevät omaan suruunsa. Tällaisessa tilanteessa lapsi menettää psyykkisesti myös toisen vanhempansa hetkellisesti. (Holm & Turunen 2005, 21–22.)

Lapsen ja vanhemman välinen kontaktiton vuorovaikutus saa lapsessa aikaan häpeää. Pieni lapsi tarvitsee aikuista peiliksi tunteilleen. Kun aikuinen ei kykene kohtaamaan ja olemaan läsnä, lapsi alkaa torjumaan omia tarpeitaan sekä kääntymään itseään vastaan. Lapsi alkaa mitätöimään sekä häpeämään itseään. Lapsen kokiessa syviä häpeäkokemuksia hyvin pienenä, hänen koko minuutensa kokee hylätyksi ja kielletyksi tulemisen. (Jääskinen, A-M. 2017, 61–62.)

Etenkin äidin kuolema on kokemuksena lapselle äärimmäisen voimakas. Jos sen läpikäyminen jää liian vähäiseksi tai pinnalliseksi, voi lapsen sisälle jäädä vahingollinen tyhjyyden tunne, jota on vaikea täyttää. (Malinen 2010, 30.) Kun lapsen tunteita ei kannatella, hän tulkitsee vanhempien sekä muiden aikuisten käytöksen konkreettisesti oman itsensä kautta. Tunteiden säätelyn kehittyminen jäävät tällöin kesken ja lapsen on vaikeaa nimetä omia tunnetilojaan sekä erottaa niitä muiden tunnetiloista. (Schulman, M. 2015, 66.) Varhaiskasvatussuunnitelmaan

kuuluu, että lapsen psyykkisestä tilasta sekä hänen tunnetaidoistaan ollaan tietoisia. Tilanteessa, jossa lapsen tunnetaitojen kehitys on vaarassa heiketä, varhaiskasvatuksen tulee pyrkiä toimimaan ennaltaehkäisevästi. Tällöin kasvattajat auttavat ja ohjaavat lasta tunteiden ilmaisussa erityisellä ja korostetulla tuella. (Opetushallitus 2018, 21, 51.)

Lapsi suree myös sellaista biologista vanhempaansa, joka ei ole ollut hänelle lähivanhempi ja jota hän ei ole koskaan nähnyt. Suru poissaolevasta vanhemmasta saattaa olla voimakasta ja siihen liittyy menetetty mahdollisuus tutustua häneen myöhemmin elämässä. Tämä korostuu tilanteessa, jossa vanhemmat ovat eronneet ja etävanhempi kuolee. (Kinanen 2009, 30.)

Myös sisaren kuoltua lapsi saattaa jäädä emotionaalisesti yksin ja vaille riittävää huolenpitoa, koska suru vie vanhempien kaiken energian. Lapsi menettää kasvukumppanin ja vertaisen sekä hyvin usein myös ainoan sisarensa. (Holm & Turunen 2005, 22–23.) Isoja kriisejä ovat myös keskenmeno ja kohtukuolema, joissa lapsi tarvitsee tukea, vaikka ei olekaan ehtinyt elää sisaruksen kanssa konkreettisesti yhdessä (Uittomäki ym. 2013).

Lapsen kohdatessa ympärillään enimmäkseen suremiseen kykenemättömiä ihmisiä, alkaa hän itsekkin vältellä surua. Pahimmillaan lapsi kieltää kokonaan ikävän tapahtuman, jolloin hänen hyvinvoinnilleen välttämätön surukokemus ei pääse alkamaan. Surun patoutuessa negatiiviseksi tunnelataukseksi lapsen sisään, trauma alkaa rajoittaa hänen elämäänsä, ja riski psyykkisen häiriön kehittymiselle on suuri. (Hiltunen 2016, 5,8.)

Kaikkein voimakkaimmin lasta traumatisoi läheisen äkillinen tai traaginen kuolema. Tällaisia ovat muun muassa läheisen itsemurha, henkirikos ja tilanteet, jossa lapsi löytää vainajan tai on mukana onnettomuudessa, jossa läheinen kuolee. Edellä mainitut tilanteet traumatisoivat myös lapsen läheisiä ja vaikuttavat heidän kykyynsä olla lapsen tukena. (Uittomäki ym. 2011.)

Mahdollisuuksien mukaan, vanhemman kuolemasta lapselle kerrottaessa on hyvä pitää häntä sylissä tai muuten fyysisesti lähellä. Läheisyys saa aikaan

turvallisuuden tunteen vaikeassa tilanteessa ja vakuuttaa lapsen siitä, että olemme kaikki yhdessä tämän asian äärellä ja että lapsi on tärkeä sekä rakastettu. (Kinanen 2009, 32.) Varhaiskasvatuksen tavoitteena on tarjota lapselle tunnepohjaista välittämistä, jolloin lapsi saa kokea olevansa arvostettu sekä yhteydessä toisiin ihmisiin. Läheisyys ja myönteinen kosketus muodostavat perustan hyvälle hoidolle ja huolenpidolle. (Opetushallitus 2018, 18.)

2.4 Lapsen merkityksen etsintä ja spiritualiteetti surussa

Lapsen kasvaessa, läheisen kuolema nousee kehitysvaiheiden mukaisesti pintaan aina uusilla tavoilla ja lapsi mukauttaa tapahtuneen osaksi maailmankuvaansa. Menetykokemus vaikuttaa lapsessa vielä pitkään menetyksen jälkeen. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Erityistä.)

Kuolemansurussa ja merkityksen etsinnän prosessissa lapsi on herkemmällä kuin aikuinen. Lapsen ajattelu on maagista eikä kuolema sovi hänen aikaisempaan maailmankuvaansa. Turvallisuuden tunne lapsen merkityksen etsinnässä on avainasemassa. Hengellisiä ja spiritualiteettisia kysymyksiä tai pohdintoja lapsen kanssa voi lähestyä esimerkiksi tarinoiden kautta. Lapselle voi myös puhua, että kuolemansa jälkeen rakasta läheistä on voinut kohdata jokin hyvä eikä hän enää kärsi. Surevan sielunhoidosta väitellyt teologi Juha Itkonen kokee edellä mainittujen lisäksi lapsen olevan ajatusmaailmaltaan hyvin konkreettinen. Tästä syystä vainajan näkeminen sekä siunaukseen liittyvät rituaalit ovat merkityksen sekä hyvästi jätön kannalta tärkeitä. Myös symbolinen toiminta saattaa edesauttaa lapsen merkityksen löytymistä. Hautajaisissa lapsi voi jättää vaikkapa arkun päälle jonkin häntä ja vainajaa yhdistävän esineen. Lisäksi lapsi voi hyötyä suuresti hautajaisten tai jonkin muun suruun ja menetettyyn läheiseen liittyvän asian piirtämisestä, maalaamisesta tai vaikkapa muovailemisesta. (Juha Itkonen, henkilökohtainen tiedonanto 24.8.2020.)

Lapsen spirituaalisia kokemuksia ovat esimerkiksi ihmettely, ilon tai epätoivon kokemukset, kokonaisvaltainen läsnäolon kokemus, syvä merkityksen kokemus tai flow- kokemus. Lapset ovat spirituaalisia luonnostaan ja heidän hengellistä

herkkyyttään tulee kasvun myötä tukea ja vaalia. Kun ymmärrys elämän hengellisestä ulottuvuudesta on saanut lapsuudessa kehittyä, on helpompaa kohdata nuoruus sekä hyötyä sen spiritualiteettisesta kapasiteetista. Lapsen kanssa vuorovaikutuksessa kasvattaja voi keksiä itse tilanteeseen sopivia ilmauksia tai toistaa lapsen käyttämiä sanoja. Joskus myös uskonnollisen tradition kieli, esimerkiksi rituaalit, laulut, symbolit, käsitteet tai kertomukset voivat olla sopivia. (Kilpeläinen, 2019.) Varhaiskasvatussuunnitelma tukee lapsen ihmettelyä ja erilaisten elämänkysymysten pohdintaa. Muun muassa taiteellisen ja sanallisen ilmaisun keinoin tuetaan lapsen havaintojen, tunteiden ja luovan ajattelun näkyväksi tekemistä. (Opetushallitus 2018, 39, 41.)

Tärkeä osa lapsen spiritualiteetin kehitystä on myös mahdollisuus uteliaisuuteen. Aikuinen, joka ei pelkää uusia kokemuksia ja on utelias, ruokkii lapsenkin uteliaisuutta. (Aitlahti, Pulkkinen ja Reinikainen 2016.) Kasvattajan tulee lisäksi ymmärtää, että hänen itsensä ei ole tarkoitus olla tiedollinen ekspertti, jolla on lapsen tarpeelle tarvittava vastaus tai osaaminen, vaan hänen tehtävänsä on heittäytyä lapsen kanssa yhdessä ihmettelemään ja pohtimaan lapsen tahtisesti myötäillen. (Kumpulainen 2015, 60–61.)

Tuusulan seurakunnan kasvatusalavastaava ja pappi Elisa Varkemaa ajattelee olevan tärkeää, ettei lapsen tarvitse olla huolissaan kuolleen läheisensä pärjäämisestä. Olisi hyvä, että lapsi saisi halutessaan rauhassa ajatella läheisen vielä jossain tuonpuoleisessa olevan. Lisäksi lapsen tulisi saada kokea luontevana ajatella läheisen jälleennäkemistä. Varkemaa toivoo, että jokaisella lapsella olisi mahdollisuus sekä oikeus lohdulliseen näköalaan valtavan menetyksen keskellä. (Elisa Varkemaa, henkilökohtainen tiedonanto 24.8.2020.)

Varhaiskasvatuksen mahdollisuudet lapsen spiritualiteetin ja merkityksen kokemisen tukemiseen ovat hyvät, koska lapsen elämäkokemukset ovat päiväkodin jokapäiväisessä arjessa vahvasti läsnä. Kasvattajan on tärkeää huomioida yhteys uusien opittavien asioiden, lapsen kehityksen sekä muun kokemusmaailman välillä. Kun lapsi saa myönteisiä tunnekokemuksia sekä kokee olonsa turvallisiksi, hänen on mahdollista löytää, innostua ja oppia lisää. (Opetushallitus 2018, 17.)

2.5 Lapsen resilienssi

Resilienssi on ihmisen erilaisista ominaisuuksista koostuvaa vastustuskykyä psykososiaalisen hyvinvoinnin esteeksi muodostuneille riskitekijöille. (Poijula 2018, 16–19.)

Perheen vaikea tilanne aiheuttaa usein vanhemmuuden kapasiteetin heikkene- mistä. Tällöin tilanne myös horjuttaa lapsen surukokemuksessa selviytymiselle tärkeää perustaa, joka on tunne siitä, että joku rakastaa ja ymmärtää sekä vaalii lapsen hyvinvointia. Tunteetonta kontrollia sisältävä tai muuten ongelmallinen kiintymyssuhde on riskitekijä sairastua aikuisiän depression ja madaltaa re- silienssiä. Resilienssiin myönteisesti vaikuttavia tekijöitä ovat muun muassa van- hemman hoiva ja tuki, positiivinen emotionaalisuus, itsesäätelykyky, sopusointui- suus ja sosiaaliset taidot sekä hengellisyys. (Poijula 2018, 90–91 ja 117.)

Mari Pulkkinen puhuu resilienssin sijaan mieluummin elämänsietokyvystä. Hänen mielestään resilienssi pitäisi ymmärtää laajemmin kuin vain ominaisuutena, jonka kehittämisessä yksilöllä itsellään on ratkaiseva merkitys ja vastuu. Pulkkinen ajat- telee, että resilienssi ei muodostu ensisijaisesti ihmisen omista toimista eikä se riipu omista voimavaroista vaan muista ihmisistä ja olosuhteista ympärillämme. Hänen mukaansa resilienssiksi kutsuttu elämänsietokyky rakentuu siitä, minkä- laisten ihmisten ja olosuhteiden keskellä yksilö elää. Tästä näkökulmasta var- haiskasvatuksella on äärimmäisen tärkeä tehtävä lapsen elämänsietokyvyn ke- hittämisessä. (Mari Pulkkinen, henkilökohtainen tiedonanto, 10.6.2020.)

Varhaiskasvatuksen laadukkaalla pedagogisella toiminnalla voidaan vahvistaa lapsen laaja-alaista oppimista. Laaja-alaiseen oppimiseen kuuluvat muun mu- assa sosiaalisten taitojen omaksuminen, itsensä arvostaminen, myönteisen tule- vaisuuden kuvan hahmottuminen, tunnetaidot sekä lapsen usko omiin ky- kyihinsä. Nämä kaikki vahvistavat lapsen elämänsietokykyä. (Opetushallitus 2018.)

2.6 Lapsen traumaattinen suru

Lapselle vanhemman kuolema, etenkin jos se on äkillinen tai traaginen tuottaa surun lisäksi useimmiten jonkin asteisen trauman, koska lapsen turvallisuuden tunne järkkyy merkittävästi. Lapsi voi joskus joutua olemaan myös todistamassa läheisen kuolemaa. Hän saattaa olla osallisena onnettomuudessa, jossa itse pelastuu, mutta joutuu näkemään tai kokemaan läheisensä traagisen kuoleman. Tieto läheisen kuolemasta on tapauksesta riippumatta lapselle aina järkytys. (Holm & Turunen 2005, 33–35.)

Poijula sanoittaa lapsen kriisin sisältävän alun, keskikohdan ja lopun. Kriisin alku sisältää sokki- ja reagointivaiheet. Loput vaiheet asettuvat limittäin eivätkä näyttyä selkeästi erillisinä. Sokkivaiheessa lapsi voi lamautua, reagoida voimakkaasti tai jatkaa toimintaansa ikään kuin mitään ei olisi tapahtunutkaan. Kun sokki alkaa väistyä, reaktiot heräävät ja lapsen mieli alkaa työstämään traumaa. Trauman käsittely lapsen mielessä tapahtuu ajatuksiin tulvivina muistoina sekä unina ja mielikuvina. Lapsen kehitysvaihe, elämäkokemukset ja hänen saamansa tuki määrittävät kriisin reaktioiden voimakkuutta. (Poijula 2016, 27–36.)

Suurimmalla osalla läheisensä menettäneistä 2-8 vuotiaista lapsista esiintyy käyttäytymishäiriöitä muutaman viikon kuluttua menetyksestä. Surun ja trauman välistä vuoropuhelua saattaa olla haastavaa jäljittää. Sekä sureva että traumatisoitunut lapsi voivat ilmaista esimerkiksi vihaa, mutta se näyttäytyy eri tavoilla. Sureva vihoittelee menetyksestä mutta traumasta aiheutunut viha johtuu uhan sekä epämääräisen raivon tunteista. Sureva näkee usein unta kuolleesta, mutta unien sisältö ja laatu muuttuvat pikkuhiljaa kevyemmiksi. Traumatisoituneen lapsen unet ovat painajaisia ja ne aiheuttavat kauhua. Traumasta kärsivän lapsen surun kokeminen viivästyy. (Poijula 2016, 123–124.)

Selkeitä merkkejä surun muuttumisesta psyykkiseksi häiriöksi ovat lapsen yliriippuvainen ja taantunut käyttäytyminen, voimakas eroahdistus, voimakkaat pelot, unihäiriöt, rauhattomuus ja tottelevaisuusongelmat, oppimisvaikeudet, syömis-
häiriöt, tuhriminen ja kastelu, aggressiivinen tai estynyt käyttäytyminen,

sosiaalinen vetäytyminen. Myös eristäytyminen, sulkeutuminen tai asettuminen syntipukiksi viestivät ongelmasta. (Pojjula 2016, 126.)

Koska traumavaiheessa lapsen on haastavaa puhua tapahtuneeseen liittyvistä asioista, hän yleensä yrittää taistella siitä syntyviä mielikuvia vastaan välttelemällä asioita ja tilanteita tai ihmisiä, jotka muistuttavat siitä. Suruvaiheessa vastaavasti lapsi on jo tiedostanut suruun liittyvän trauman sekä siihen liittyvän menetyksen. Tällöin lapsella on usein tarve puhua. Surevan lapsen tunteet ovat tavallisesti avoimia ja heilahtelevat laidasta laitaan. Suru saattaa ilmetä myös itsetuhoisina puheina. Vaikka huolenaihe voi olla todellinenkin, aikuisen tulee ymmärtää, että useimmiten kyseessä on normaali suremiseen kuuluva epätoivon vaihe, joka menee ohi lapsen saadessa aikuisen tukea ja riittävää läsnäoloa. (Holmberg 2003, 61–63.)

Leikki-ikäisen lapsen ollessa kehityksessään huimassa eteenpäin menemisen vaiheessa, hänen psyykkisen tilansa arvioiminen saattaa trauman kohtaamishetkellä olla hankalaa. Ulospäin voi näyttää siltä, että kehitys on normaalia eikä lapsi kärsi. Lapsi saattaa kuitenkin kantaa sisällään raskaita tunteita ja kokemuksia, joita ei pysty näyttämään koska hänen kehitysvaiheensa jättää ne varjoonsa. Ympäristö saattaa tällöin kuvitella lapsen säästyneen kokemuksen haitallisuudelta. (Cleve 2002, 203–204.)

Varhaiskasvatuksen henkilöstöllä tulee olla valmiuksia ja osaamista havainnoida lapsen tuen tarvetta. On tärkeää, että lapsen tuen tarve tunnistetaan varhain. Lapsen kehitys, hyvinvointi ja oppiminen voidaan turvata, jos apu ja tuki ovat riittävän aikaisia. Joskus lapsen tuen tarpeen arviointiin tarvitaan moniammatillista otetta. Tällöin sosiaali- ja terveyshuollon asiantuntijat sekä mahdollisesti erityisopettaja osallistuvat sen suunnitteluun. (Opetushallitus 2018, 49.)

2.7 Lapsen traumaperäinen stressihäiriö

Jos traumakokemukseen ja sen jälkeisiin tekijöihin liittyy traumanaikaista pelkoa, kokemus hengenvaarasta, sosiaalisen tuen puutetta, sosiaalista vetäytymistä,

erilaisia psykologisia ongelmia, perheen toimimattomuutta tai ajatusten tukahduttamista on lapsella suuri riski sairastua traumaperäiseen stressihäiriöön. (Poijula 2016, 40.)

Äkillisestä traumaperäisestä stressihäiriöstä on kyse, jos pelon käynnistämät reaktiot kuten unettomuus, ylivireys, ärsyyntyvyys, säikähtely, keskittymisvaikeudet sekä sydämen sykkeen ja ruuansulatuksen epävakaus ovat pitkittyneet yli kuu-kauden kestäviksi. Lapsen kehitystaso vaikuttaa traumaperäisen stressihäiriön oireisiin suuresti. (Poijula 2016, 45.) Vanhemman menetys on tyypillinen lapsen traumaperäisen stressihäiriön diagnoosiin johtava kokemus. Kuitenkaan kaikille trauman kokeneille ei kehity traumaperäistä stressihäiriötä koska vanhemman tai muun läheisen kyvykkyys käsitellä lapsen kanssa traumakokemusta suojelee siltä. (Aronen & Suomalainen 2015, 340–341.)

Häiriötilanteessa traumaattinen tapahtuma seuraa lapsen mielessä ahdistavina ja toistuvasti ilmaantuvina muisti- ja mielikuvina. Useimmiten muistikuvat tulevat lapsen tietoisuuteen hiljaisina hetkinä, jolloin hälinä lakkaa ja pitäisi alkaa rauhoittumaan. Tästä syystä trauman kokeneet lapset usein pelkäävät mennä nukkumaan. (Poijula 2016, 46.)

Traumatisoitunut lapsi tarvitsee päivähoidossa ollessaan kokoaikaista, yksilöllistä ja jatkuvaa tukea. Tämä edellyttää varhaiskasvatukselta erityisosaamista, suunnitelmallisuutta sekä joskus erilaisia apuvälineitä tai järjestelyjä. Lapsen tarvitseman tuen turvaamiseksi tarvitaan usein myös erityispedagogisen tai sairaanhoidollisen osaamisen vahvistamista. Jatkuva havainnointi, dokumentointi sekä arviointi lapsen tuen tarpeesta ja riittävydestä ovat myös edellytyksiä lapsen hyvinvoinnille haastavassa tilanteessa. Lisäksi käytössä olevien toimintamallien on oltava sellaisia, jotka muuntautuvat tarvittaessa lapsen tilanteeseen soveltuviksi. (Opetushallitus 2018, 52.)

Yleisesti lapsen välittömistä traumavaikutuksista selviytymisen merkkejä ovat, että hän pystyy keskittymään toimiinsa, hallitsee tunteitaan, hänen itsetuntonsa on palautunut ja hän nauttii olemisesta toisten kanssa (Poijula 2016, 190).

2.8 Ennaltaehkäisevän työn tarve lapsen surussa

Kun perhettä on kohdannut äkillinen kriisi, ennaltaehkäisevä työ tulee kohdistaa oikea aikaan ja ammattimaiseen tuen tarjoamiseen. Näin voidaan ehkäistä perheen ongelmien kasautumista. Huomioimalla lapset tuetaan myös yksin jääneen vanhemman tilannetta. (Hiltunen, 2016.) Koska suruprosesseja tarkastellaan useimmiten aikuisen näkökulmassa, lapset jäävät helposti huomiotta. Perheen tilanteen ollessa menetyksen jälkeen poikkeuksellinen, tarvitaan usein perheen ulkopuolista tukea sekä ulkopuolisia turvallisia aikuissuhteita lapsen hyvinvoinnin varmistamiseksi. (Ruishalme & Saaristo 2007, 55–57.) Tässä varhaiskasvatuksen hyvinvointia tukevat järjestelyt ovat ensiarvoisessa asemassa (Opetushallitus 2018, 52).

Nuoren elämässä psyykkisen pahan olon taustalla on usein tunnistamatta ja hoitamatta jäänyt, käsittelemätön traumaattinen elämäntapahtuma kuten vanhemman kuolema. Lähes poikkeuksetta nuoren tarvitessa psykiatrista hoitoa, traumaattisiin tapahtumiin liittyvät tunteet, joihin hän ei ole saanut oikea-aikaisesti ja riittävästi tukea, ovat aktivoituneet uudelleen, ja hänen voimavaransa siksi vähentyneet. (Kiviniemi 2009, 111) Olosuhteet lapsen elinympäristössä voivat siis joko vahvistaa tai heikentää lapsen luontaista selviytymiskykyä ja haavoittuvuutta. (Tamminen, Karlsson & Santalahti 2016, 429–430.)

Lapsen psyykkisen kehityksen häiriintyessä, hän jää usein koulusuorituksissa jälkeen ja hänen kykynsä ylläpitää ystävyssuhteita tai harrastuksia kapenee, jolloin myös syrjäytymisen riski suurenee. Sitä enemmän ja pysyvämmiin kehitys voi vääristyä, mitä pienemmän lapsen häiriintymisestä on kyse. (Tamminen, Karlsson & Santalahti 2016, 428–432.) Tutkimusten valossa voidaan surun oikea-aikainen ja asianmukainen kohtaaminen sekä myötäeläminen varhaiskasvatuksessa nähdä tärkeänä osana lapsen psyykkisten ongelmien ennaltaehkäisyä. Varhaiskasvatuksen perustehtävänä on suojella lapsen oikeutta turvalliseen ja hyvään lapsuuteen. (Opetushallitus 2018, 15.)

3 VARHAISKASVATUKSEN TOIMINTA JA AMMATILLISUUS SURUSSA

3.1 Varhaiskasvatuksen velvoitteet laissa

Suomen perustuslaki, varhaiskasvatuslaki, varhaiskasvatuksesta annettu valtioneuvoston asetus sekä varhaiskasvatussuunnitelman perusteet ohjaavat varhaiskasvatuksen järjestämistä. Suomen perustuslain mukaan ketään ei saa asettaa eri asemaan minkään henkilön ominaisuuden tai häneen liittyvän asian perusteella. Varhaiskasvatuksen järjestämisessä huomioonotettavaa on tämän lisäksi velvoitteet, jotka tulevat muusta lainsäädännöstä sekä Suomeakin koskevista kansainvälisistä sopimuksista. Näistä yksi on YK:n lapsen oikeuksien sopimus. Inklusioperiaate, joka ohjaa varhaiskasvatuksen kehittämistä oikeuttaa kaikkien lapsien osallistumisen yhdessä varhaiskasvatukseen riippumatta esimerkiksi tuen tarpeista, vammaisuudesta tai kulttuurisesta taustasta. (Opetushallitus 2018, 15.) Varhaiskasvatuksen opettajan suunnittelu-, arviointi- ja kehittämisajalla sekä yksikön suunnittelu- ja kehittämispäivissä arvioidaan pedagogista toimintaa (Tuusulan kunta 2019, 2).

YK:n lapsen oikeuksien sopimus on tehty suojelemaan sekä turvaamaan kaikkien lasten ihmisoikeuksia ja lapsia koskevissa päätöksissä on aina arvioitava lapsen etu. Valtion on kunnioitettava lasten huoltajien oikeuksia ja velvollisuuksia lapsen kasvatukseen liittyen. Vanhemmilla on ensisijainen vastuu kasvatuksessa ja heitä on tuettava lapsen edun mukaisesti. Sopimuksen mukaan lapsella on oikeus saada tietoa sekä ilmaista omat mielipiteensä sekä tunteensa. Lasta tulee suojata hyvinvoinnin kannalta vahingolliselta aineistolta ja välittää kehitystä tukevaa tietoa. Lasta on suojeltava välinpitämättömältä kohtelulta, autettava toipumaan sekä edistettävä hänen sopeutumistaan yhteiskuntaan. (Unicef. Lapsen oikeuksien sopimus.)

Lastensuojelulain tarkoituksena on turvata lapsen kasvuympäristö, sekä varmistaa tasapainoinen ja monipuolinen lapsen kehitys. Varhaiskasvatus luokitellaan kuuluvaksi ehkäisevän lastensuojelun piiriin. Vanhemmilla ja muilla huoltajilla on vastuu lapsen hyvinvoinnista. Kasvatusyhteistyössä on pyrittävä tarjoamaan

perheille riittävää ja varhaista apua, tukitoimia sekä tarvittaessa palveluohjata eteenpäin. Lain tarkoituksena on edistää ja turvata lasten kehitystä, kasvua sekä hyvinvointia turvallisessa kasvuympäristössä. (L 417/2007)

Laki lasten varhaiskasvatuksesta tukee lapsen oppimisen edellytyksiä ja edistää elinikäistä oppimista. Lasten kunnioittava toimintatapa, sekä pysyvät vuorovaikutussuhteet lasten ja varhaiskasvatushenkilöstön välillä tulee turvata. Laki edellyttää kehittämään lapsen vuorovaikutus- sekä yhteistyötaitoja ja varhaiskasvatuksen tulee toimia yhteistyössä eri tahojen kanssa. (L540/2018.)

3.2 Päiväkodin kasvatuksen työnjako

Lapsista huolehtii päiväkodissa monipuolinen toisiaan täydentävä moniammatillinen kasvatusyhteisö, joka koostuu kasvatus-, opetus- ja hoitohenkilökunnasta. Varhaiskasvatuksen lapsiryhmissä tulee tulevaisuudessa työskentelemään enemmän korkeakoulutettuja työntekijöitä ja ryhmässä tulisi olla varhaiskasvatuksen opettaja, varhaiskasvatuksen sosionomi sekä varhaiskasvatuksen lastenhoitaja. (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2017.)

Varhaiskasvatuksen opettaja vastaa kokonaisvaltaisesta pedagogisesta suunnittelusta, kehittämisestä ja arvioinnista kasvattajatiimissä. Koko kasvattajatiimi vastaa ryhmän opetuksesta ja siihen liittyvien suunnitelmien laadinnasta ja niiden toteuttamisesta. Pedagogisessa suunnittelussa opettajan tulee ottaa huomioon ryhmässä oleva sureva lapsi sekä yksilönä että ryhmän jäsenenä ja hänen tulee suunnitella koko ryhmän toiminta tämä huomioiden. Hänen vastuullaan on verkostoihin liittyvä ja moniammatillinen yhteistyö koulun, terveydenhuollon sekä lasten erityispalveluiden kanssa etenkin silloin kun yhteistyö liittyy lapsen kehitykseen ja oppimiseen. Hän vastaa myös yhteistyöstä perheiden kanssa. Lisäksi varhaiskasvatuksen opettaja vastaa toiminnasta siltä osin, että vanhempien osallisuus varhaiskasvatustoiminnan kehittämisessä voi toteutua. (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2017.)

Varhaiskasvatuksen sosionomi huolehtii lapsiryhmän hoidosta, kasvatuksesta sekä opetuksesta. Lisäksi hän kehittää sekä arvioi lapsiryhmän toimintaa yhdessä varhaiskasvatuksen opettajan kanssa, sekä osallistuu koko kasvatusyhteisön toimintakulttuurin kehittämiseen ja arviointiin. Moniammatillinen ja verkostoyhteistyö sosiaali- ja terveyspalveluiden ja erityispalveluiden kanssa on varhaiskasvatuksen sosionomin vastuulla etenkin silloin, kun yhteistyö liittyy lapsen elämäntilanteeseen. Myös tiivis yhteistyö perheiden kanssa kuuluu sosionomin vastuihin varhaiskasvatuksessa. Hän tuntee kunnan perhepalveluiden verkoston, palvelut sekä toimintatavat ja kykenee ohjaamaan perheitä avun tarpeessa matalalla kynnyksellä. Koska kaikissa lapsiryhmissä ei aina ole sosionomia, kuuluu varhaiskasvatuksen sosionomin toimia tukena kasvattajayhteisöissä hänen erityisvastuualueellaan. (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2017.)

Lastenhoitaja toimii osana kasvattajatiimiä ja osallistuu toiminnan kehittämiseen sekä arviointiin. Sensitiivinen vuorovaikutus lasten kanssa on työssä keskeistä. Erityisesti lasten kokonaisvaltaisesta hyvinvoinnista ja terveydestä huolehtiminen kuuluu lastenhoitajan toimenkuvaan. Omalla tehtäväalueellaan lastenhoitaja toimii yhteistyössä perheiden kanssa. (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2017.)

3.3 Kasvattajan ammatillisuus surun kohtaamisessa

Tehdäkseen laadukasta kasvatustyötä varhaiskasvatuksen ammattilaiset tarvitsevat useita ominaisuuksia ja taitoja. Pienten lasten parissa tehtävä työ edellyttää hoidollista, kasvatuksellista ja opetuksellista osaamista. Lisäksi alalla tarvitaan yhteistyö- ja vuorovaikutustaitoja sekä valmiuksia kohdata ja kuunnella erilaisia ja eri-ikäisiä ihmisiä. Varhaiskasvatuksen ammattilaisen tulee suunnitella, arvioida ja havainnoida niin omaa kuin toistenkin toimintaa. Työn onnistumiseen tarvitaan suvaitsevaisuutta, pitkäjänteisyyttä, tarkkaavaisuutta ja johtamistaitoja. (Tuukkanen 2013, 19.)

Kasvattajan roolissa voi olla vaikeaa ottaa vastaan lapsen surua tai tunteen purkauksia. Varsinkin, jos lapsen kokemukset muistuttavat kasvattajan omia kokemuksia. Lapsen suru saattaa nostaa pintaan aikuisen omia käsittelemättömiä tai

jo käsiteltyjä suruja ja menetyksiä. Koska lapsen kehityksen kannalta on välttämätöntä, että häntä hoitavat aikuiset eivät mene lukkoon tai torju hänen tunteitaan, on erityisen tärkeää, että kasvattaja on joko käsitellyt tai käsittelee myös omia menetyskokemuksiaan. (Holmberg 2003, 75.)

Ammattikasvattajan tulee muistaa olla myös itselleen myötätuntoinen. Kasvattaja antaa itsestään paljon, koska kannattelee lähelläään olevia tarvitsevampia. Näin ollen ammattilainen hyötyy itsetuntemuksensa kasvattamisesta. Sen avulla hän oppii tunnistamaan myös ammatilliset haastekohtansa ja tekemään valintoja, jotka hyödyttävät sekä häntä itseään että lapsia. (Jääskinen 2017, 117–118.) On myös tärkeää, että kasvattaja hyväksyy keskeneräisyytensä niin ihmisenä kuin kasvattajana. Se, että on osaamaton jossain asiassa ei sulje pois kyvykkyyttä toisessa tilanteessa. Myötätunto ja armeliaisuus itseä kohtaan heijastuu myös lapsiin. Jos odottaa itseltä täydellisyyttä, odottaa sitä usein huomaamattaan myös lapsilta. (Mattila 2011, 130–131.)

Tutkimusten mukaan myös yksityiselämän elementit, esimerkiksi toimiva parisuhde sekä ystävät vaikuttavat positiivisesti kasvattajan työssä jaksamiseen. Elämänvaiheet kuten opiskelu, avioituminen, avioero, lasten saaminen, omien vanhempien tai muiden läheisten menetykset vaikuttavat myös kasvattajan työmiinuuteen. Elämäkokemus lisää herkkyyttä kuunnella lapsia, mutta voimavarojen vähentyminen raskaiden elämäntapahtumien yhteydessä saattaa joskus rajoittaa empatiakykyä ja kohtaamisen aitoutta. Siksi kasvattajan on tärkeää olla tietoinen oman elämänsä synnyttämistä tunteista. (Riihonen 2013, 44–46.)

Suomeenkin viime vuosina rantautuneen traumainformatiivisen työotteen keskiössä kasvatus- ja sosiaalialalla on turvallisuuden tunteen lisääntyminen ja vahvistuminen. Orientaation tarkoituksena on lisätä ja vahvistaa työyhteisön traumatietoisuutta sekä ymmärrystä traumaista. (Kuvajainen & Linner Matikka 2019.)

Kasvattajan tietoisuus omista kipu- tai traumakokemuksistaan mahdollistaa syvemmän traumaymmärryksen. Taakkasiirtymät ovat mahdollisia kasvatusaloilla. Tällöin aikuisen käsittelemätön kipu- tai traumakokemus tulee osaksi vuorovaikutusta lasten kanssa. Vasta silloin kasvattaja voi kohdata lapsen surun

auttavasti ja aidosti, kun hän on kohdannut ja tunnistanut omat haavansa. Omien taakkojen käsitteleminen ja purkaminen ovat osa ammatillisuutta, ja jokaisesta löytyy aina myös ehjiä kohtia, vaikka traumoja olisikin. (Auvinen 2020, 168-199.)

Kasvatustyöhön kuuluu myös yhteisöosaaminen. Sitä tarvitaan lasten, vanhempien, muun henkilöstön ja keskeisten yhteistyökumppaneiden kanssa. Yhteisöosaamiseen kuuluu kielellinen hallinta, jota tarvitaan varhaiskasvatussuunnitelmia laadittaessa sekä sosiaali- ja terveyspalveluiden yhteistyössä. Kasvattajalla tulee olla kykyä kuvata ja perustella omia näkökantoja kielellisesti. Myös erilaiset kirjalliset tehtävät ja toiminnan arvioinnit lisäävät kielellisen hallinnan vaatimuksia. (Opetus- ja kulttuuriministeriö, 2017.)

Varhaiskasvatuksen työkentällä tilanteet vaativat monipuolisten työtapojen omaksumista. Henkilöstöltä edellytetään ammattitaitoa ja herkkyyttä tunnistaa myös eri tilanteiden pedagogisia mahdollisuuksia. Tämä näkyy taitona havaita lasten aloitteita ja tunnetiloja sekä taitona muuttaa ja suunnata omaa toimintaansa niiden mukaisesti. Pienemmät lapset ilmaisevat itseään kehollisesti ja sanattomasti. Tuon viestinnän ymmärtäminen ja siihen vastaaminen edellyttää henkilöstöltä sensitiivistä läsnäoloa ja lapsen hyvää tuntemista. (Opetushallitus 2018, 38.)

Joskus lasten on vaikeaa ryhmässä ymmärtää ja sopeutua hämmentävään tilanteeseen, jossa vertaiselta on kuollut omainen. Tällöin kasvattaja osoittaa ammatillisuuttaan tunnistamalla eriarvoistavia piirteitä lasten keskinäisissä kohtaamisissa sekä puuttumalla niihin johdonmukaisesti ja hienotunteisesti. Valveutunut kasvattaja rohkaisee ja ohjaa lapsia kohtaamaan totutusta poikkeavia tilanteita ennakkoluulottomasti sekä kohtelevaan kaikkia tasa-arvoisesti ja kunnioittavasti. (Opetushallitus 2018, 26-27.)

Ammatillisuuteen kuuluu myös olla tietoinen lapsen tilasta. Joskus lapsen kriisistä selviytymiseen ei riitä pelkkä varhaiskasvatuksen tai muun ennaltaehkäisevän palvelun tuki, vaan lapsi tarvitsee esimerkiksi kiireellistä psykiatriasta apua. Tällöin kasvattajan tulee ohjata perhe asianmukaisen avun piiriin. (Marjamäki, Kosonen, Törrönen & Hannukkala 2015, 89.)

Kanssasäätelijänä toimiminen on suuri stressitekijä niin vanhemmalle kuin kasvattajallekin. Vaikka kasvattamisesta johtuva stressi ei olekaan aina pelkästään huono asia, ammattilaisen tulee saada tukea stressin säätelyyn esimerkiksi työnohjauksesta ja jatkokoulutuksesta. (Sajaniemi ym. 2015. 189.) Varhaiskasvatuksen laadun ylläpitämisessä ja kehittämisessä on keskeisessä asemassa henkilöstön tavoitteellinen ja suunnitelmallinen itsearviointi (Opetushallitus 2018, 62).

3.4 Moniammatillisuus surun käsittelyssä

Moniammatillisella yhteistyöllä tarkoitetaan eri alojen asiantuntijoiden suunnitelmallista kanssakäymistä, jossa pyritään huomioimaan asiakas kokonaisuutena ja monipuolisesti. Moniammatillisuudessa korostetaan viittä eri kohtaa: asiakaslähtöisyys, tiedon ja eri näkökulmien kokoaminen yhteen, vuorovaikutustietoinen yhteistyö, rajojen ylitykset sekä verkostojen huomioiminen. Koska eri ammattien harjoittajat tekevät työtään kokemuksensa ja koulutuksensa näkökulmasta, saattavat he nähdä selkeänä vain omat tavoitteensa ja ratkaisumallinsa, eivätkä yhteisiä tavoitteita. Onnistuneessa moniammatillisessa yhteistyössä korostuu monialaisuuden hyödyntäminen osana työorientaatiota. (Isoherranen 2005, 13–14)

Monialaisella yhteistyöllä pyritään vastaamaan optimaalisesti lasten tarpeisiin varhaiskasvatuksessa. Neuvolat, seurakunta, lastensuojelu sekä muut terveydenhuollon ja sosiaalipalvelujen ammattilaiset toimivat yhdessä monialaisesti. Yhteistyötahoja ovat kaikki ne alueelliset ja paikalliset toimijat, joiden kanssa varhaiskasvatuksen on luontevaa tehdä yhteistyötä. Jos jollain näistä tahoista herää huoli lapsesta, yhteistyön merkitys korostuu ja tukea aletaan suunnitella sekä järjestää. (Opetushallitus 2018, 35.)

Kun lapsen elämää varjostaa traumaattinen kriisi, kuten läheisen menetys on sosiaali- ja terveysalan työntekijöiden tärkeää tietää, kehen tai mihin kunnassa otetaan yhteyttä. Kaikenlaisten kriisi- ja traumatilanteiden varalle pitäisi jokaisessa kunnassa olla kriisivalmiussuunnitelma. Myös koulujen ja päiväkotien olisi

hyvä luoda omat toimintasuunnitelmansa lasta tai nuorta koskevan kriisin varalta. (Hiltunen, 2016.)

Lapsi- ja nuorisotyössä on erityisen tärkeää koota eri asiantuntijoiden tieto yhteen, muodostaa käsitys lapsen tilanteesta sekä sopia yhteinen tavoite. Varhaiskasvatuksessa pidettävissä yhteistyökokouksissa ovat läsnä usein lapsen vanhemmat, psykologi, puheterapeutti, erityisopettaja, sosiaalityöntekijä ja varhaiskasvatuksen henkilöstöä. Monialaista yhteistyötä ohjaa lapsen edun ensisijaisuus, ja se toteutetaan huoltajan suostumuksella. (Opetushallitus 2018, 56.)

Tuusulan varhaiskasvatuksen neuvolapalveluiden ja seurakunnan välisenä yhteistyöelimenä toimii NEPPARI- työryhmä. Työryhmän tarkoituksena on tiedottaa ja kehittää yhteistyötä eri toimijoiden välillä. (Tuusulan kunta 2019, 32.) NEPPARI- työryhmä on moniammatillinen, ja siihen osallistuu varhaiskasvatuksen edustaja, seurakunnan työntekijä, neuvolapsykologi ja puheterapeutti, perhe- ja kasvatuseuvolan psykologi. Yhteistyötapaaminen järjestetään säännöllisesti keväisin ja syksyin. Tapaamisessa käydään läpi palvelualueiden kuulumiset, toiveet ja kehittämisideat. (Tuusulan kunta. Varhaiskasvatus ja koulutus. Kaikki perhepalvelut. Yhteistyö.) NEPPARI-työryhmä auttaa surevan lapsen palveluohjauksessa.

Seurakunnalla on valmiuksia tukea varhaiskasvatusyksikköä silloin kun suru tai kriisi koskettaa. Tuen aikana huomioidaan ja kunnioitetaan myös monikatsomuksellinen tausta. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 138.) Usein kuolemantapauksien jälkeen on hyvä saada varhaiskasvatusyksikön ulkopuolelta tuleva keskustelija kasvattajan työpariksi, osaksi lapsiryhmää sekä perheiden kohtaamistilanteisiin. Pääpaino on tällöin kasvattajien tukemisessa ja sujuvamman työskentelyn mahdollistamisessa. Seurakunnan työntekijä voi käydä yksikössä useampia kertoja lapsentahtisesti ja niin pitkään kuin oireilua kestää. Tärkeintä on kasvattajien rohkaiseminen ja tukeminen pitkäkestoiseen surutyöhön lasten kanssa. Pyydettäessä seurakunnan työntekijät avustavat myös suruhartauden, hiljaisen hetken tai muistotilaisuuden suunnittelussa ja toteutuksessa. Tilaisuuksissa tarjotaan sosiaalista tukea, keskustelua ja hiljentymistä yhdessä. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 119 ja 156.) Yhteiset koulutukset lapsen surun kohtaamisesta, lainattavat

kuolemaa käsittelevät lastenkirjat tai seurakunnan puolesta toimitettavat surulaa-
tikot ovat seurakunnan ja varhaiskasvatuksen toimivia yhteistyötapoja. Surulaa-
tikot sisältävät surun käsittelyyn tarvittavia aineistoja sekä tarvikkeita, ja niiden
sisältö on mahdollista muokata toiveiden ja käsiteltävien tilanteiden mukaan. (Yli-
Koski-Mustonen 2019, 156.)

Varhaiskasvatuksen ammattilaiset voivat myös konsultoida sekä palveluohjata
perheitä julkisten sektorien puoleen. Apua ja tukea voi hakea esimerkiksi neuvo-
lasta neuvolapsykologilta tai terveystieteiden lääkäriltä, sairasloman tar-
peessa. Kansaneläkelaitos sekä sosiaalitoimisto auttavat perheitä taloudellisten
tukien, esimerkiksi lesken eläkkeen hakemisessa sekä tekevät palvelutarpeen
arviointeja tarvittavista kotiavuista. Eri alueilla on omat kriisipäivystykset, jotka
palvelevat kellon ympäri. Hautaustoimisto neuvoo hautajaisiin liittyvistä käytän-
nön järjestelyistä. (Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Mistä apua surevalle.
Avun kanavia.)

Myös Surevan kohtaaminen —hanke antaa ohjeita läheisensä menettäneitä koh-
taaville. Surujärjestöillä on olemassa vertaistukitoimintaa, joiden avulla tuetaan
samassa tilanteessa olevia perheitä. Kasvattajan tulisikin ohjata sureva perhe
vertaistuen piiriin, sillä useimmiten se tarjoaa tehokkaimman avun. Helppointa on
antaa perheen luvalla perheen yhteystiedot suoraan järjestöille, joista surevaan
ollaan yhteydessä. Surujärjestöjä ovat esimerkiksi KÄPY ry, Suomen nuoret les-
ket ry, Surunauha ry sekä Huoma ry. Vertaistuki ei sulje pois ammattiapua eikä
päinvastoin, vaan ne toimivat täydentäen toisiaan. (Surevan kohtaaminen. Tieto-
pankki. Mistä apua surevalle. Vertaistuki.)

3.5 Katsomuskasvatus ja monimuotoisuus

Katsomuskasvatus on yksi oleellinen osa-alue varhaiskasvatuksessa. Kaikissa
kulttuureissa suruun ei suhtauduta samoin. Kansallisuus ja uskonnolliset, kulttuu-
riset tai maailmankatsomukselliset erot vaikuttavat eri tavoin menetyksen koke-
miseen sekä surun käsittelemiseen. Ymmärrys eri kulttuurien eroista voi

merkittävästi edistää onnistunutta kommunikaatiota surevan lapsen ja ammattilaisen välillä. (Butters 2020, 18–22.)

Uskonto ohjaa ihmisten tapakulttuuria, toimintaa, arvoja sekä hengellistä maailmankatsomusta. Yhdistyneiden kansakuntien Lapsen oikeuksien- sopimuksen näkökulmasta lapsen tulee saada tukea hengelliseen ja henkiseen kasvuun. Samalla Euroopan ihmisoikeussopimuksen (63/1999, 9) ja Suomen perustuslain (731/1999, 11) mukaan, jokaisella on julkisen harjoittamisen ja tunnustamisen vapaus uskon asioissa. Jokainen kansalainen tarvitsee katsomuksiin ja uskontoihin liittyviä taidollisia ja tiedollisia valmiuksia ymmärtääkseen elämän katsomuksellista kokonaisuutta (Yli-Koski-Mustonen 2019, 15–18).

Varhaiskasvatus on uskonnollisesti, katsomuksellisesti ja puoluepoliittisesti sitoutumatonta (Yli-Koski-Mustonen 2019, 29). Keskinäisen kunnioituksen ja ymmärryksen edistäminen erilaisia kulttuureja ja katsomuksia kohtaan, sekä lapsen oman katsomuskasvatuksen edistäminen ovat varhaiskasvatuksen katsomuskasvatuksen tavoitteina. Lapsiryhmässä tutustutaan läsnä oleviin uskontoihin ja katsomuksiin yhdessä. Myös uskonnottomuutta tarkastellaan yhtenä katsomuksena. Lasten ihmettelyille annetaan tilaa ja lapsilta nousevia kysymyksiä pohditaan yhteisesti. (Opetushallitus 2018, 45.)

Katsomustietoinen kasvattaja ymmärtää katsomuksen olevan osa lapsen ja perheen identiteettiä sekä koko heidän olemassaoloaan eikä näin ollen poista lasten tai nuorten kasvatuksesta uskontoa tai katsomusta koskevaa sisältöä. Sen sijaan hän näkee sen osana kokonaisvaltaista ihmisyyttä ja katsomus asettuu kiinteästi jokapäiväiseen arkeen. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 15–17.)

Surun koskettaessa perhettä Tuusulan varhaiskasvatuksen henkilöstön tulee keskustella huoltajien kanssa lapsen oman kulttuurisen ja katsomuksellisen taustan tukemisesta ja huomioimisesta. Lasten yksilöllisyyden ja erilaisten taustojen tunteminen sekä kunnioittaminen ovat henkilöstön ammattitaitoon kuuluvaa osaamista. Varhaiskasvatuksessa voidaan myös tutustua eri uskontoihin ilman uskonnon harjoittamista yhteistyökorien avulla. Henkilöstön tulee keskustella katsomuksellisista asioista neutraalisti tuomatta omaa katsomustaan esiin ja ottaa

lapsen kysymykset vastaan avoimesti ja ihmetellen. Lasten kysymyksistä nousseen pohdinnan avuksi varhaiskasvatussyksikkö voi kutsua seurakunnan edustajan tai muun yleissivistävän katsomuskasvatuksen edustajan alustamaan toimintaa. (Tuusulan kunta 2019, 44.)

Katsomuskasvatus onnistuu hyvin, kun varhaiskasvatus tekee yhteistyötä perheiden kanssa kuullen ja kunnioittaen heidän taustojaan, katsomuksiaan sekä arvojaan. Katsomuskasvatuksella tuetaan lasten kulttuurista osaamista sekä laaja-alaista oppimista, jossa korostuvat vuorovaikutuksen, ilmaisun sekä ajattelun merkitys. (Opetushallitus 2018, 41.)

Tuusulassa lasten ja perheiden kulttuuritaustat huomioidaan lapsiryhmän toiminnassa. Monipuolisen ja laadukkaan kulttuurikasvatuksen järjestämisessä hyödynnetään varhaiskasvatuksen kulttuurikasvatussuunnitelmaa Taika Kultsua. (Tuusulan kunta 2019, 19.) Taika Kultsun tavoitteena on vahvistaa lapsen kulttuurikasvatusta ja tietoa kulttuuriperinnöstä. Taika Kultsun avulla lapsi oppii arvostamaan oman perheen sekä muiden perheiden perinteitä ja kulttuuria. (Tuusulan kulttuurikasvatussuunnitelmat. Taika Kultsu.)

3.6 Lapsilähtöisyys ja osallisuus varhaiskasvatuksessa

Osallisuus on lapsen itsetunnon sekä kehityksen kannalta merkittävää päiväkotiarjessa. Se on lasten tarpeiden huomioonottamista toiminnan suunnittelun taustalla ja parhaassa tilanteessa lasten sekä aikuisten yhteistä osallistumista toiminnan suunnitteluun. (Fonsén, Heikka & Elo. 2014. 86.) Osallisuus on laaja-alainen ilmiö. Päiväkodin arjessa lapsi nähdään toimijana perustoiminnoissa, ja hänen henkilökohtaiset kokemuksensa päiväkotitoiminnan osallisuudesta otetaan huomioon. Varhaiskasvatusikäisillä osallisuuden määrittely on muita ikäryhmiä laajempi ja osallisuuden voi jakaa esimerkiksi seuraavasti: osallisuus arjessa, osallisuus sosiaalisissa suhteissa ja ryhmätoiminnassa sekä osallisuus kokemuksena. (Leinonen 2014, 18–20.)

Osallisuuden toteuttaminen arjessa on haastavaa ja toiminta nähdään edelleen aikuislähtöisenä. Kasvattajien sanotaankin toimivan lasten osallisuuden portinvartijoina, joilla on valta päättää, otetaanko lapsen näkemykset arjessa huomioon, ja missä laajuudessa. (Roos 2014, 50.) Kun suunnitellaan osallisuuteen perustuvaa pedagogiikkaa, pyritään lapsen itsetunnon tukemiseen ja tätä kautta vastuulliseen kasvattamiseen. (Fonsén, Heikka & Elo 2014, 82.) Pedagogisen dokumentoinnin tarkoitus on toteuttaa varhaiskasvatusta lapsilähtöisesti. Työtapojen, oppimisympäristöjen, toiminnan tavoitteiden, menetelmien ja sisältöjen jatkuvassa muokkaamisessa lasten kiinnostusta ja tarpeita vastaavaksi hyödynnetään dokumentoinnin avulla saatuja tietoja ja ymmärrystä. (Opetushallitus 2018, 27.)

Lasten ajatusten ja mielipiteiden kuuleminen sekä mahdollisuus vaikuttaa omaan arkeensa kuuluvat vahvasti osallisuuden pedagogiikkaan. Lapsi voi tuntea, että hänestä ollaan aidosti kiinnostuneita, häntä arvostetaan ja hänen sanallansa on arvoa. Varhaiskasvatuksen yksi tärkeimmistä periaatteista on lapsen ymmärrykseksi ja kuulluksi tuleminen ikä- ja kehitystaso huomioiden. (Kataja 2014, 56–57; Tuusulan kunta 2019, 22.) Lapsen osallisuus tulee huomioida myös surussa. Lapsen esittämät toiveet ja mielipiteet surun käsittelystä otetaan huomioon ja lapsi otetaan mukaan hänen surukokemukseensa liittyvään pedagogiseen suunnitteluun. Lisäksi kuolema- ja surukasvatuksen aikana ryhmää havainnoimalla voidaan kerätä merkittävää tietoa lapselle mieluisista surun lähestymistavoista sekä surun myötäelämisestä.

3.7 Yhteisöllisyyden merkitys lapsen surussa

Läheisen kuoltua olisi hyvä, että lapsi ei olisi pitkiä aikoja pois päiväkodista, koska normaalit arjen rutiinit yleensä helpottavat surukokemukseen sopeutumista (Mannerheimin lastensuojeluliitto. Vanhempainnetti. Tukea perheen huoliin ja kriiseihin. Lapsi ja läheisen kuolema).

Kokemus yhteisöön kuulumisesta vertaisryhmässä on lapsen oppimisen kannalta merkittävää sekä vahvistaa lapsen osallisuuden tunnetta. Varhaiskasvatuksen

henkilöstön tulee pitää yllä lapsen oikeutta yhteisöllisyyteen ja ryhmään kuulumiseen. Koska yhteisöllisyys kasvaa leikin kautta sekä vahvistaa myönteistä tunneilmastoa, on tärkeää, että sureva lapsi pääsee osalliseksi siitä. Lapsen tulee saada käsitellä tunteita ja ristiriitoja sekä kokeilla ja opetella uusia asioita ryhmässä. Leikkiessään ryhmässä lapsi oppii myös säätelmään tunteitaan ja tahdomistaan sekä ottamaan huomioon kanssaihmissen näkökulmia. Lisäksi yhteisöllisyyden ja leikin kautta voi myönteinen tunneilmasto vahvistua. Sureva lapsi tarvitsee tunnetta pysyvyydestä ja turvallisuudesta, jota yhteisöön kuulumisen kokemus voi tarjota. (Opetushallitus 2018, 16, 17, 26, 35, 40.)

4 SURUN KOHTAAMINEN VARHAISKASVATUKSESSA

4.1 Surevan lapsen ja perheen kohtaaminen

Läheisensä menettäneen perheen voimavarat ovat rajalliset, ja tuen etsiminen saattaa tuntua ylitsepääsemättömän raskaalta. Kriisin kohdannut perhe saattaa ajatella myös, että heidän tulee pärjätä ilman ulkopuolisten apua ja tukea. Sen vuoksi lasten parissa työskentelevän aikuisen on tärkeää ottaa aktiivinen rooli perheen tukemisessa ja yhteydenpidossa. Työntekijä voi esimerkiksi soittaa perheelle ja esittää osanottonsa, tai päiväkotiryhmästä voidaan lähettää menetyksen kokeneelle perheelle yhteinen kortti. Oikeita sanoja perheen kohtaamistilanteessa ei ole. Pääasia on perheiden toiveita kunnioittava myötätunnon osoittaminen ja aito läsnäolo. (Uittomäki ym. 2013.)

Juha Itkonen sanoo, että surua ei pidä pelätä eikä surevaa vältellä. Suru on normaali reaktio rakkaan ihmisen kuoleman jälkeen. Itkonen muistuttaa, että suru ei ole sairaus ja sen välttely voi tuntua surevasta joskus hyvin loukkaavalta. Tärkeintä on mennä lähelle, antaa tilaa surulle ja sen kaikille ilmenemismuodoille. Surua ei myöskään voi vertailla, vähätellä tai arvottaa eikä siihen ole mitään selkeää ratkaisua. Surevaa ei ole hyvä mennä neuvomaan eikä myöskään ole hyvä kääntää huomiota vain itseensä ja omiin kokemuksiinsa. Suru on yksilöllistä eivätkä kaikki esimerkiksi halua puhua siitä. Surevan täytyy saada itse päättää. (Yle, Suomi 2015.)

Surevan kohtaaminen koetaan yleisesti haastavaksi. Kohtaamista vältellään, koska ei tiedetä, mitä kuuluu sanoa. On vaarana, että sureva jää lopulta yksin, koska kukaan ei tiedä, mitä hänelle voisi sanoa. Surevan edessä voi tulla tunne, että pitäisi pystyä sanomaan jotain viisasta. Kriisin keskellä lähellä oleva sanaton ymmärtäjä voi olla parempi, kuin hyväntahtoinen neuvonantaja. Erityisesti lasten kanssa turvallinen läheisyys ja lapsen itsensä valitseman turvallisen aikuisen sylin merkitys korostuu. (Kinanen 2009, 27.) Menetyksen kokeneet pitävät tärkeänä, että ihmiset mieluummin kysyvät eivätkä esimerkiksi oletta miltä surevasta tuntuu. Arvostava suhtautuminen ja surevan kunnioittaminen ilmenee esimerkiksi

niin, että surevan kanssa jutellessa hänen kuolleesta läheisestään puhutaan nimellä eikä kiertäen. (Surevan kohtaaminen 2020.)

Surevan lapsen tukemisessa avoimuus ja rehellisyys ovat tärkeitä. Tapahtuneesta pitää puhua asiallisesti lapsen kehitystason mukaisesti. Jotta kohtaaminen olisi aitoa, ovat aika ja kiireettömyys merkittäviä. Lapsen kanssa tulee olla valmis keskustelemaan silloin, kun lapsi itse ilmaisee sille tarpeen. Tärkeää on myös aktiivinen kuuntelu. Lisäksi vainajan muisteleminen ja yhteisten muistojen kertaaminen auttavat surevaa lasta. Lapsen suru ei saa olla häntä myöskään ryhmästä erottava tekijä, vaan hänen tulee saada surra muiden läsnä ollessa. Lasta kannattaa rohkaista ilmaisemaan itseään, ja pienemmän lapsen kanssa aikuinen voi sanoittaa tunteita yhdessä. Surevan lapsen kohtaavan aikuisen on hyvä tuntea myös omat menetyksensä ja surunsa sekä niiden nostattamat tunteet. (Kinanen 2009, 27–28.) Vaikeinta surevan lapsen tukemisessa onkin oman epävarmuuden ja avuttomuuden sietäminen. Perheet tulee kohdata rohkeasti. Pahinta perheen näkökulmasta on jättää heidät surunsa kanssa yksin. (Uittomäki ym. 2013.)

Surevan lapsen kanssa normaalit arjen rutiinit on hyvä säilyttää niin pitkälle kuin mahdollista. Koska menetys katkaisee kokemuksen elämän jatkuvuudesta, lapsi usein jakaa elämänsä aikaan ennen ja jälkeen menetyksen. Lapsen tunnetta arjen jatkuvuudesta ja hänelle merkittävien asioiden pysyvyydestä tulee vahvistaa. (Poiijula 2016, 189.)

Lapsen ristiriitaiset- sekä syyllisyydentunteet, hämmentyneisyys tai kuulluksi tulemattomuuden pelko voivat joskus olla esteenä puhumiselle. Lapsi saattaa pelätä myös omien tunteidensa hallinnan menettämistä. Tästä syystä olisi hyvä suosia avoimia kysymyksiä miksi-kysymysten sijasta. Joskus lapsi ei koe tarvetta puhumiselle, koska saa riittävästi ilmaistua tunteitaan kotona. (Poiijula 2016, 198–199.) Joskus lapsen hämmentyneisyys voi johtua siitä, että hän kokeekin helpotusta esimerkiksi perheessä ongelmia ja kärsimystä aiheuttaneen vanhemman kuolemasta. Lapsen suru voi olla hyvin ristiriitaista, jos kuollut vanhempi kohteli eläessään lasta kaltoin tai vanhemman kuolemaan liittyi jotakin muuta rikkoutta. Tärkeintä on, että lapsen kaikenlaiset tunteet sallitaan eikä häntä yritetä

saada tuntemaan jotain, mitä hän ei tunne. (Mari Pulkkinen, henkilökohtainen tiedonanto 10.6.2020.)

Kosketus on vaikuttavin tapa rauhoittaa traumaattisesti hätäntynyt lapsi. Kosketusärsykkeet kulkevat kiertäjähermon ratoja pitkin sydämeen ja keuhkoihin hidastaen sydämen sykettä sekä hidastaen ja syventäen hengitystä. Tämän kaltainen toiminta rauhoittaa koko elimistöä. On hyvä olla lähellä ja koskettaa tilanteeseen sopivalla tavalla. Tämän kaltaisella kanssasäätelyllä voidaan edistää huomattavasti traumatisoituneiden lasten toipumista. (Sajaniemi ym. 2015. 93.)

Kosketuksen, silittelyn, hieronnan ja halauksen lisäksi surun tuottamiin reaktioihin helpottaa myös laulu. Räjähdeleiviin tunteisiin voidaan lapsen kanssa etsiä muita ilmaisukeinoja, kuten puhumista. Huomioitavaa on, ettei lasta syyllistetä hänen tunteistaan. Esimerkiksi kiukulle on hyvä auttaa lasta löytämään sanoja reaktiivisen toiminnan sijaan. Jos lapsi pelkää, voidaan hänen kanssaan asteittain lähestyä pelon kohdetta, niin että aikuinen on mukana tukena ja turvana. Hiljainen keskustelu, vakuuttelu ja rauhoittava kosketus auttavat lasta sanoittamaan ja ilmaisemaan suruaan tai pelkoaan. (Poijula 2016, 131.)

Trauma ja surukokemus saavat joskus aikaan lapsessa myös voimakasta vihaa. Lapsen tapaa ilmaista itseään tulee kunnioittaa sekä lapsen kaikenlaiset tunneilmaisut tulee ottaa vastaan. Lapsen jäädessä ilman tukea vihansa kanssa, hänen sisällään oleva kauhu ei pääse ulos. Tällöin kokemus ei voi muuttua sanoiksi, vaan se muuttuu somaattiseksi oireiluksi. Haastavassa ja itselleen vieraassa tilanteessa useimmiten lapsen ainoa keino kertoa tunteestaan on siirtää se toiseen ihmiseen. Kasvattajan tehtävä on vastaanottaa lapsen tunne, myötäelää sekä sanoittaa sitä hänelle ja hänen kanssaan. (Nurmi & Schulman 2013, 165–168; Cleve 2002, 49.)

Usein vanhemmat potevat syyllisyyttä, häpeää tai muita mielialaa alentavia tunteita kriisin keskellä. Vanhempi saattaa olla rasittunut lapsen reaktioista eikä jaksaa ymmärtää tätä. Tällöin kasvattajan on hyvä kertoa vanhemmalle faktatietoa menetyksen psyykkisistä vaikutuksista sekä lapseen että vanhempaan. Vanhemmalle myös selvennetään avun- ja hoidon tarjoajat sekä mahdollisesti jaetaan

kasvattajan tiedossa olevia selviytymisstrategioita ja -keinoja. Nopea tiedon saaminen usein auttaa vanhempaa ymmärtämään lapsensa käytöstä paremmin ja löytämään selviytymiskeinoja perheen arkeen. (Poijula 2016, 223–224.) Luottamus luo hyvä pohjan kasvattajan ja vanhemman väliselle kanssakäynnille sekä kasvatusyhteistyölle. Keskinäinen arvostus ja kunnioitus saa aikaan avoimen sekä turvallisen ilmapiirin, jossa vanhempi voi luottaa kasvattajan näkemykseen perheen tilanteesta. (Opetushallitus 2018, 30.)

Joissain perheissä itkeminen kielletään ja toisissa tunteita hellitään ja vaalitaan, jopa ylikorostetaan. Niille vanhemmille, jotka eivät pidä tunteiden ilmaisun opettamista tärkeänä, kasvattajan kannattaa avata ammatillinen näkemyksensä lapsen hyvinvoinnin tukemisesta. Huoltajilta on syytä myös tiedustella kantaa lapsen kanssa surusta puhumiselle varhaiskasvatuksessa, etenkin jos kotona avointa keskustelua ei suosita. (Mari Pulkkinen, henkilökohtainen tiedonanto 10.6.2020.) Tuusulan varhaiskasvatuksessa päivittäisen yhteistyön tavoitteena onkin yhdistää kodin ja varhaiskasvatuksen elämä niin, että avoimuus myös lapsen arjesta kulkee molempiin suuntiin (Tuusulan kunta 2019, 31).

Leskivanhemman voi olla aluksi vaikea vastaanottaa tukea. Tukea tulee siksi olla tarjolla riittävän pitkään. Surevat arvostavat ammattilaisten rohkeutta kohdata sureva perhe sekä sitä, että heille tarjotaan tietoa saatavilla olevasta tuesta. Perheen tukiverkon kartoittaminen on myös tärkeää. Leskiperhe saattaa tarvita arkeensa ihan konkreettista apua esimerkiksi kotitöissä tai laajempaa lastenhoidon apua. Ennen lapsen päivähoitoon ja kouluun palaamista työntekijöiden on hyvä keskustella lapsen ja vanhemman kanssa ja sopia käytännön asioista; miten kuolemantapauksesta kerrotaan ja miten pidetään yhteyttä. (Monimuotoiset perheet. Ammatillaiset ja opiskelijat. Monimuotoisten perheiden kohtaaminen. Leskiperheen kohtaaminen.)

4.2 Lapsen tunteet surussa ja niiden tukeminen

Pienet lapset käyvät läpi paljon tunteita, ja näyttävät ne avoimesti. Tunnekokemukset ovat usein lapsille uusia ja voimakkaita, ja niitä on vaikea ymmärtää.

Tunnetaitokasvatuksessa lapsille kerrotaan tunteista; miltä ne tuntuvat ja miksi niitä tulee. Lapsen tulee saada tiedostaa, että tunteet ovat sallittuja eivätkä ne ole vaarallisia sekä ne menevät itsestään ohi ja niitä voi ohjailla. (Väestöliitto. Vanhemmuus. Tietoa vanhemmille. Pienten lasten vanhemmat. Lapsi ja seksuaalisuus. Seksuaalikasvatuksen pääkohdat. Kehotunnekasvatus. Tunnetaidot.) Lapsi tuntee luottamusta sellaista aikuista kohtaan, joka kestää hänen tapansa ilmaista tunteita. Useimmiten lapselle paras paikka harjoitella nimeämään ja käsittelemään tunteitaan on oma koti ja perhe. Jo pieni vauva pystyy tunnistamaan tunteita toisen kasvoilta ja reagoimaan niihin esimerkiksi itkullaan. Pieni lapsi kykenee kuvittelemaan, miltä toisesta tuntuu ja pian myös piilottelemaan omia tunteitaan. (Haapsalo 2013, 154.)

Primitiivisiä ydintunteita ovat kiukku, suru, pelko, viha ja ilo, ja näiden hallintaan lapsi tarvitsee aikuisen apua. Lapsi, joka ei ole saanut tukea ja ohjausta ydintunteiden hallinnassa saattaa joutua ydintunteiden valtaan liian herkästi tai jumiutua. Tällaisessa tapauksessa lapsen normaali toiminnallisuus häiriintyy, koska kanssäsäätelyä ei tapahdu. Sekundaaritunteet auttavat puolustautumaan ydintunteita vastaan. Nämä tunteet hankaloittavat yleensä hoitajan mahdollisuuksia tunnistaa lapsen päällimmäisenä olevaa tunnetta. Lapsi saattaa ilmaista esimerkiksi kiukua, jonka alle peittyikin oikeasti suru ja surun takaa löytyy hylätyksi tulemisen pelko. Tunteiden toiminta voi olla myös instrumentaalista. Instrumentaalisen toimintatavan omaksunut lapsi on esimerkiksi oppinut kiukuttelemalla tai itkemällä saamaan tahtonsa läpi, vaikkei oikeasti olisikaan kiukustunut tai surullinen. Lapsi pyrkii käytöksellään saamaan aikuisen reagoimaan mahdollisimman nopeasti. Tunnetaidot ja niiden oppiminen ovat vahvasti ylisukupolisia ilmiöitä. Yleisesti on kuitenkin syytä muistaa, ettei kukaan ole tunnetaidoissaan täydellinen, ei peritynä eikä opittuna. (Haapsalo 2013, 155–156.)

Viha on hyvin fyysinen tunne, ja tästä syystä lapsetkin tuottavat sitä useimmiten fyysisesti. Vihan vastaanottaminen lapselta vaatii aikuiselta yhteyden omiin tunteisiinsa sekä kehoonsa. Kun aikuinen on tutustunut omaan vihaansa riittävän hyvin, tunnistanut sen kehossaan ja päässyt purkamaan sitä, hän on lapselle turvallinen aikuinen. Omaan vihaansa tutustumaton ja sitä pelkäävä aikuinen pelkää myös lapsen vihaa, eikä kykene ottamaan sitä vastaan. Aikuisen tehtävä on

nähdä lapsen pinnan alle, koska lapsi ei siihen itse pysty. Kun lapsi huomaa, että aikuinen ei horju, suutu tai mene rikki hänen tunteistaan, lapsi saa purettua vihaa itsestään ulos turvallisesti. Lasta ei tuomita tunteista vaan ohjataan myönteisellä tavalla kanssa säädellen. (Jääskinen, A-M. 2017, 64–66.)

Traumakokemus ja suru saattavat synnyttää aggressiivisuutta. Usein aggressiivisuuteen taipuvainen, impulsiivinen ja vilkas lapsi tulee sekä lapsiryhmän että kasvattajien puolesta torjutuksi. Muut lapset alkavat kaihtaa, pelätä tai vieroksua häntä. Aggressiivinen lapsi kokee yleensä tunnepurkauksensa oikeutetuiksi puolustautumisiksi eikä ymmärrä sitä, että häntä ei ymmärretä. Kasvattajalta vaaditaan halua ymmärtää lasta, ja lisäksi kärsivällisyyttä. Vahingollisinta on, jos lasta aletaan aikuistenkin toimesta kohdella tylästi ja poissulkevasti. Aggressiivinen lapsi tarvitsee yhteenkuuluvuutta, turvallisia rajoja, iloa ja onnistumisen kokemuksia yhtä paljon kuin muutkin lapset. Hänelle tulee tehdä selväksi kokemus siitä, että vaikka hänen toisia satuttavia tekoja ei sallita, hänen persoonansa on tärkeä eikä häntä hylätä, vaikka hänellä olisi millainen päivä. (Juusola 2017, 181–182.) Varhaiskasvatukseen tulee edistää yhdenvertaista kohtelua sekä tunnistaa lapsen yksilöllisen ja tarkoituksenmukaisen tuen tarve (Opetushallitus 2018, 10).

4.3 Tunnetaidot varhaiskasvatuksessa

Varhaiskasvatussuunnitelmassa 2018 linjataan, että varhaiskasvatuksessa harjoitellaan tunteiden ilmaisua ja itsesäätelyn taitoja. Kun lasten kanssa opetellaan havaitsemaan, tiedostamaan ja nimeämään tunteita, heidän tunnetaitonsa vahvistuvat. (Opetushallitus 2018, 26.) Varhaiskasvatuksessa sovitaan yhteisesti lapsiryhmän säännöt ja toimintatavat, joilla luodaan lapsille turvallinen ilmapiiri tunteiden ilmaisuun. Erilaisten tunteiden ilmaisu sekä kysymykset ovat sallittuja ja varhaiskasvatuksen henkilöstön tehtävänä on näissä lasta tukea. (Opetushallitus 2018, 33.)

Tunteet auttavat määrittämään ja tunnistamaan omaa itseä, oman persoonan pysyvyyttä ja yhtenäisyyttä. Lisäksi niillä on varhaislapsuuden aikana erityinen kommunikatiivinen tehtävä. Tunteet motivoivat lasta joko vetäytymään tilanteesta tai

lähestymään toista ihmistä. Lapsi voi kokea toisen ihmisen tulevan liian lähelle, jolloin hän vetäytyy tilanteesta katsomalla muualle tai kävelemällä pois. Sen sijaan ystävällinen hymy voi saada lapsen lähestymään toista ihmistä. (Pihlaja 2018, 144.)

Eettistä ajattelua, joka on myös lasten kehityksen kannalta tärkeää, tuetaan pohdimalla lasten kanssa erilaisia lapsia askarruttavia kysymyksiä. Aiheet voivat liittyä esimerkiksi ystävyyteen, oikean ja väärän erottamiseen, oikeudenmukaisuuteen tai pelon, surun ja ilon teemoihin. Aiheita käsitellään lasten kanssa niin, että he voivat tuntea olonsa turvalliseksi ja hyväksytyksi. (Opetushallitus 2018, 44.) Alle kolmevuotiaiden lasten ryhmässä itku tarttuu helposti. Toisen itkun vastaanottaminen kokemuksena on hyvä alku empatiakyvylle. Pienet kokevat itsessään sen tunteen, mitä ympärillään havaitsevat. Siksi alle 3-vuotiaiden ryhmässä on tärkeää, että lapselle annetaan kokemus kehoon, tunteisiin ja kehitykseen liittyvien asioiden keskusteluavoimuudesta. Lapsella on oikeus päättää omasta kehostaan ja rajoistaan. Samalla, kun lapsi oppii huolehtimaan omasta kehostaan ja kokee tunteensa merkityksellisiksi, hän oppii kunnioittamaan myös muiden kehoja ja tunteita. (Pihlaja 2018, 145; Tuusulan kunta 2019, 19–21.)

Kuolemakasvatuksenkin tulisi olla osa varhaiskasvatuksen tunnekasvatusta. Pulkkinen ajattelee, että realistista kuolemakäsitystä voidaan alkaa rakentaa jo päiväkodista lähtien. Kun ihminen lapsesta asti tottuu suhtautumaan kuolemaan luontevana osana elämää, kuoleman kohtaaminen on helpompaa myös aikuisena. Pulkkinen ei usko kuolemasta puhumisen horjuttavan lapsen perusturvallisuutta, koska lapsen suhde kuolemaan on luonnostaan melko mutkaton. Vasta aikuisen hankala suhde kuolemaan mutkistaa myös lapsen suhteen siihen. Perusturvallisuuden syntyyn tarvitaan Pulkkinen mukaan aina avoimuutta ja rehellisyyttä. Jos teini-ikään asti kaikesta on vaiettu, voi sureva nuori kokea itsensä eriarvoiseksi ja oudoksi omassa ikäryhmässään. Elämän yllätyksellisyyden ja kuoleman ennalta-arvaamattomuuden sisäistäminen on ikään kuin kriisien ennaltaehkäisyä. Yllättäväkään kuolema ei näyttäydy vääryytenä silloin, kun ihmisen kuolevaisuus on tullut tutuksi jo varhain. Varhaiskasvatuksessa kuolemakasvatus voi olla läsnä arkisissa tilanteissa, esimerkiksi maassa olevan kuolleen kastemadon tai linnun ihmettelystä. Se voi avata keskustelun jokaisen luontokappaleen

kuolevaisuudesta. Myös esimerkiksi tilanne, jossa perheen lemmikkieläin on kuollut, tarjoaa tilaisuuden keskustella lasten kanssa kuolemasta ja surusta sekä opetella myötätunnon osoittamista. Näin luonnollisesti myös läheisen ihmisen kuoltua. Pulkkinen mukaan lapset tarjoavat kuolemakeskustelulle tilaisuuksia, kunhan aikuiset vaan ymmärtävät tarttua niihin. (Mari Pulkkinen, henkilökohtainen tiedonanto, 10.6.2020.)

Tuusulassa lasten kiinnostuksen kohteisiin paneudutaan ilmiöpohjaisen oppimisen ja opetuksen keinoin. Tavoitellaan perustelemisen ja kyseenalaistamisen tärkeyttä sekä tunteiden vaikutuksen ymmärtämistä päätöksen tekoon. Lasten kanssa käsitellään muun muassa mielen hyvinvoinnin merkitystä, sekä autetaan ilmaisemaan tunteita ja hallitsemaan niitä itsesääteilyllä. Kun lapsi oppii tiedostamaan ja nimeämään tunteitaan hänen tunnetaitonsa vahvistuvat. Kasvattajat havainnoivat yhdessä huoltajien kanssa lapsen hyvinvointia ja tarpeita sekä miettivät tarvittavia muutoskeinoja. Varhaiskasvatus on tavoitteellista ja lapsi voi luottaa kaikissa tilanteissa tunteita sekä muita tarpeita huomioivaan aikuisen tukeen. Kaikki aikuiset toimivat lapsen oppimisen tukijoina. Lapsia autetaan tunnistamaan oppimistaan ja vahvuuksiaan pedagogisen dokumentoinnin sekä yhteisen pohdinnan avulla. (Tuusulan kunta 2019, 20–21.)

Varhaiskasvatuksen suunnittelun, arvioinnin, toteuttamisen ja kehittämisen keskeinen työmenetelmä on pedagoginen dokumentointi. Pedagogisen dokumentoinnin kautta tulevat näkyväksi lasten tiedot ja taidot, kiinnostuksen kohteet tai tarpeet, ja ne ovat toiminnan suunnittelun perusta. Lasten ja huoltajien osallistuminen toiminnan arviointiin, suunnitteluun ja kehittämiseen on olennainen osa dokumentointia. Pedagoginen dokumentointi on jatkuva prosessi, jossa havainnot, dokumentit ja niiden vuorovaikutuksellinen tulkinta muodostavat ymmärryksen lasta koskevasta kokonaisuudesta. (Opetushallitus 2018, 37.) Havainnoimalla lasta ja lapsen kanssa pedagogisesti dokumentoiden voidaan varhaiskasvatuksessa seurata myös lapsen surua ja surun käsittelyn tapoja.

4.4 Leikki ja muut menetelmät surevan lapsen tukemisessa

Pienen lapsen kokiessa jotain traumaattista, kuten läheisen menetyksen hän työstää kokemusta leikin kautta. Lapsi ei pysty kohtaamaan haastavia asioita samalla tavalla sanallisesti kuin aikuinen. Leikkiessään lapsi tutustuu turvallisesti uusiin, muuttuneisiin tunteisiinsa. Leikki on myös kanava, jota kautta aikuinen voi viestittää lapselle hänen olevan arvokas ja tärkeä juuri sellaisena kuin on. Kokeilevan leikin avulla lapsi korjaa rikkoutunutta turvallisuuden tunnetaan sekä viestittää aikuisille mitkä kaikki asiat häntä askarruttavat. Myös rituaalien, kuten hautajaisten leikkiminen selkiyttää lapselle tapahtunutta. Leikkimällä kuolemaa, hautajaisia tai jopa väkivaltaa lapsi hakee vastauksia hämmennykselleen ja ulospääsytietä vaikeille tunteilleen. Tästä syystä nämä leikit pitäisi aina lapselle sallia, turvallisesti. (Holmberg 2003, 63–67.)

Menetyksen jälkeisissä leikeissä kuvastuvat usein kuolemaan liittyvät kauhu, pelko ja turvattomuus. Lapsi saattaa leikkiä esimerkiksi toistuvasti kuollutta tai olevansa kovissa tuskissa. Nukkeleikeissä lapsi saattaa pitää hyvänä ja lyödä nukkea vuoron perään tai ystävyysuhteissa hän saattaa käyttäytyä ristiriitaisesti. Lapsi toimii näin etenkin silloin, jos läheiset aikuiset ovat sillä hetkellä tunteissaan ja käytöksessään epävakaita. Joskus lapsi ikään kuin ”pilailee vakavalla asialla” ja hassuttelee traumaa tuottavasta asiasta. Lapsen on usein helpompi kohdata vaikea asia huumorin avulla. (Holmberg 2003, 68–70.)

Kun lapsi on vakavasti traumatisoitunut, hänen leikkinsä on pakonomaista ja tuskaista. Leikki näyttää ilottomalta sekä raskaalta ja siinä saattaa toistua sama teema tuntikausia, sisällön tai toteutuksen muuttumatta. Tämän tyyppinen leikki ei vie lapsen ahdistusta etäämmäksi, vaan lisää sitä. Turvallisuuden tunteen lisääntyessä, lapsi pystyy vähitellen leikkimään joustavammin, myönteisemmin ja aktiivisemmin. Leikistä tulee kokeilevaa ja rohkeaa sekä siinä alkaa vaihteittain näkymään ymmärtämisen lisääntyminen ja tulevaisuuden toiveikkuus. (Holmberg 2003, 71–73.)

Kasvattajan tulee tukea lasta, ja suunnitella hänelle hänen ikänsä, kehitystasonsa ja kokemuksensa mukaisia eheyttäviä leikkejä. Pienet lapset hyötyvät

muun muassa käsinukeista, sormiväreillä maalaamisesta, nukketeatterista, muovileikkimateriaalista, sekä erilaisista hahmoleluista. Pienen lapsen itseilmaisussa toimii hyvin myös hiekka, joka on materiaalina rauhoittava. Myös muovileikkimateriaali sekä sormivärien käsittely on rauhoittavaa. Lapsen on voitava aina itse päättää, missä ja millä leikkii. Kasvattaja ainoastaan suunnittelee puitteet sekä hankkii tarvittavat ja sopivat välineet. On tärkeää, että kasvattaja myötäelää leikkiä yhdessä lapsen kanssa sanoittaen ja pohtien. (Holmberg 2003, 74–83.)

Lapsen oikeus leikkiin mainitaan Yk:n Lapsen oikeuksien- sopimuksessa artikkelissa 31 (Unicef. Lapsen oikeuksien sopimus). Varhaiskasvatuksen yksi keskeisimmistä toimintatavoista on leikkiminen. Leikin on todettu edistävän lapsen oppimista, kehitystä ja hyvinvointia. Varhaiskasvatuksen tulee tarjota lapselle mahdollisuuksia erilaisiin leikkeihin, koska leikki on lapsen tapa olla, elää ja hahmottaa maailmaa. Leikin avulla lapsen on lisäksi turvallista kokeilla, yrittää ja erehtyä. Leikkiessään lapsi voi käsitellä turvallisesti erilaisia tunnetiloja ja vaikeitakin kokemuksiaan. (Opetushallitus 2018, 38–39.)

Muita hyviä menetelmiä lapsen surun kohtaamisessa ovat muun muassa sadutus, satuhieronta, surusymboli kuten surunalle sekä kuvallinen tai muu tunnemittari-ilmaisu. Sadutuksessa kasvattaja on aidosti kiinnostunut, mitä lapsi haluaa kertoa tai ilmaista. Lasta rohkaistaan kertomaan tai ilmaisemaan esteettä omin sanoin ja keinoin tarinaansa samalla, kun kasvattaja kirjaa sitä ylös. Lopuksi tarina luetaan ja sitä jatketaan tai muokataan lapsen niin halutessa. Usein lapsi haluaa jatkaa tarinaa vielä kuvallisesti ilmaisten, esimerkiksi piirtämällä. Sadulle voi varata oman kansion, jolloin siihen on helppoa palata aina tarvittaessa. (Lapset kertovat. Toimintamme. Sadutus. Sadutusohje.)

Satuhieronta auttaa lasta rentoutumaan, ja se vahvistaa sekä tukee merkittävästi lapsen turvallisuuden tunnetta. Satuhieronnassa kosketus ja tarinankerronta yhdistyvät. Voidaan kertoa esimerkiksi tarinaa nukkumaan käyvästä oravasta tai pehmeistä kissantassuista, jotka uneliaasti tepastelevat lapsen selän päällä käydessä nukkumaan. Tarinat rauhallisesti nukkuvista eläimistä ovat tehokkaita rauhoittajia. (Satuhieronta. Satupankki-Satuhierontaohjaajat. Voimauttavat sadut.)

Erilaiset tunnemittarit auttavat myös lapsen surun kohtaamisessa sekä käsittelyssä. Tunteiden ilmaisussa voidaan käyttää esimerkiksi tunnekuvia. Niiden avulla lapsen on joskus helpompaa ilmaista tunteitaan, kuin vaikkapa sanallisesti. Ei ole oikeaa tai väärää tapaa kuvien käytössä, niiden käyttö perustuukin juuri luovuuteen. Myös kuvalliset ja tunnejanalliset tunnemittarit ovat hyviä keinoja. (Espoo. Sosiaali- ja terveystoimen palvelut. Lasten puhe ja toimintaterapia sekä psykologipalvelut. Lasten puheterapia/ Ohjeita ja harjoituksia/ Tunnetaidot.)

Surun symbolit kuten lapsen oma surunalle voi myös merkittävästi auttaa lasta surun tunteiden käsittelyssä. Symbolin avulla lapsi saa turvallisesti lähestyä ja kokeilla erilaisia tunteita omaan tahtiinsa. Nalle toimii lapselle tunteiden välittäjänä ja välikappaleena erilaisissa lapselle haastavissa tai jännittävissä tilanteissa. Symboli on lapsen ja kasvattajien yhteisesti tiedossa oleva ja suunniteltu menetelmä.

4.5 Itsesäätely ja kanssasäätely

Tunnetaitojen hallintaan lapsi tarvitsee tunteiden itsesäätelyä. Ihmisen oppiminen ja kehitys on hermoston jatkuvaa sopeutumista vallitsevaan ärsykeympäristöön. Ihmisen biologisen valpastumis- eli stressijärjestelmän tärkein tehtävä on varmistaa hengissä selviytyminen. Havaitessaan ärsykkeen stressijärjestelmässä, ihminen on valmis joko jähmettymään, pakenemaan tai taistelemaan. Stressireaktioita on opittava säätelämään, sillä suurin osa ärsyke muutoksista ei liity todelliseen vaaraan. Stressijärjestelmän aktivoituminen on lähtökohta kaikelle tarkkaavaiselle toiminnalle. Aktiivisen tilan pitkittyessä aivot väsyvät eikä ihminen pysty enää tarkkuutta ja tavoitteellisuutta vaativaan toimintaan. Tämä tila on vakava uhka hyvinvoinnille. Stressinsäätelykyvyn kehittyminen ja vahvistuminen on välttämätöntä, koska tietoista oppimista voi tapahtua ainoastaan säädellyn stressin tilassa. Kasvatus- ja opetusalan ammattilaisille stressijärjestelmän ymmärtäminen on erityisen tärkeää, koska oppimisessa tarvitaan sekä stressijärjestelmän aktivoitumista että sen jarruttamista. (Sajaniemi ym. 2015, 29–30.)

Stressireaktioiden taistelee, jähmety ja pakene, rajoittamista kutsutaan säätelytaidoiksi. Lasten säätelyjärjestelmä on vielä heikko sekä hermoyhteydet vasta kehittymässä. Tämän takia epäjärjestyksen tila ei saisi kestää liian kauaa, muuten toiminnanohjaus vaihtuu aivojen alemmalle tasolle ja tarkkaavaisuus herpaantuu epätoivottuun toimintaan, jolle lapsi ei voi itse mitään. Lapsi alkaa käyttäytymään levottomasti, rauhattomasti ja reaktiivisesti, eikä toivottu toiminta ole enää mahdollista. Myöskään lapsen komentamisesta tässä tilassa ei ole mitään hyötyä. Aikuinen pystyy säätelytaitoihin paremmin, koska hänelle on kehittynyt taito säädellä omaa biologiaansa. Säätelytaidot voi oppia ainoastaan vuorovaikutuksessa ja aikuisen tehtävä on havainnoida, milloin lapsi tarvitsee apua epäjärjestyksen tilan poistamiseen. (Sajaniemi ym. 2015, 35–37.)

Koska stressijärjestelmän säätely tapahtuu etuotsalohkossa, joka on täysin kehittynyt vasta 25–30 ikävuoteen mennessä, lapsen on myös biologisesti täysin mahdotonta onnistua säätelyssä itse. (Sajaniemi ym. 2015, 39.) Kanssasäätelyminen on asettumista yhteyteen kuohuksiin joutuneen ihmisen kanssa. Aikuinen voi auttaa lasta tunteiden yhteen soinnuttamisella. Vitaaliefektissä aikuinen toimii peilinä lapsen tunteille mukauttaen omat tunteensa lapsen tunnetilaan. Muutaman sekunnin kestävä kehon liikkeiden, äänensävyjen ja äänenpainojen yhteensovittaminen palauttaa säätelemättömässä tilassa olevan lapsen sosiaalisen yhteyden tilaan, missä hän aistii olevansa turvassa. Lisäksi lapsi saa kokea, että omilla kehollisilla viesteillä on merkitystä. Aikuisen myötäelämisen sekä tunteiden ja tapahtumien sanoittamisen avulla lapsi huomaa, että myös hänen tunteillaan on merkitystä ja hän uskaltaa lähteä tutkimaan ympäristöään sekä voi mukautua toisten tunteisiin. (Sajaniemi ym. 2015, 95–97.) Aikuisen kanssasäätelyn avulla lapsen ei myöskään tarvitse joutua omien sietokykyjensä rajoille. Kokemus luo tunteen, että kyllä tästä selvitään. Aikuinen voi lisätä myönteistä kokemusta iloittamalla lapsen olemassaolosta vaikeissakin tunteissa. (Sajaniemi ym. 2015, 146–147.)

Toistuva stressivalpastuminen ilman kanssasäätelyä aiheuttaa taipumusta reaktiivisuuteen. Reaktiivisuudessa lapsi tulee herkäksi kaikille pienillekin ärsykeille ja aivot pysyvät stressitilassa. Lapsi suhtautuu vastaan tuleviin haasteisiin sitä

myönteisemmin mitä enemmän myönteisiä kokemuksia hänellä on oppimistilanteista (Sajaniemi ym. 2015, 42).

Toisen läsnäolo ja avustetuksi tuleminen auttavat lasta löytämään uusia tapoja toimia pulmallisessa tilanteessa. Lapsesta tuntuu palkitsevalta, kun häntä autetaan palauttamaan järjestys eli kyky toimia epävakauden tilassa. Koska kaikki tarvitsevat elämässään kanssasäätelyä, lapsena omaksutuilla taidoilla ja tavoilla on merkitystä. (Sajaniemi ym. 2015, 57–58.)

Varhaiskasvatuksessa on surun käsittelyyn ja tunnetaitojen säätelyn oppimiseen hyvät edellytykset, koska ryhmässä toimiessa aivot toiminta vilkastuu ja sosiaaliset aistit virittyvät. Mitä useampi erilainen mieli ryhmässä toimii sitä joustavammasi ja vahvemmaksi tunnetaidot voivat kehittyä. (Sajaniemi ym. 2015. 79–80.) Ihmisen kokemukset omasta itsestä heijastuvat toisten kautta ja tuntuma omasta olemassaolosta saavutetaan suhteessa muihin. Muiden hyväksynnästä tulee miellyttävä olo, ja väärinymmärretyksi tai torjutuksi tulemisesta seuraa epämiellyttävä olo. Ryhmään kuulumisen kokemuksia vahvistettaessa sen jäsenten on helpompi löytää omat vahvuutensa ja pitää erilaisuutta osana toimintakulttuuria. Lapsetkin ovat lähtökohtaisesti kiinnostuneita vertaisistaan ja tunne ryhmään kuulumisesta, uudet kokemukset sekä sosiaalisten taitojen harjoittelu toisten saman ikäisten kanssa on tärkeää. Positiiviset kohtaamiset lisäävät myös mielihyvän kokemuksia sekä kehittävät myötätuntoa. (Sajaniemi ym. 2015. 82–26.)

Surussa viha, pelko, syyllisyys, häpeä sekä huonommuuden ja avuttomuuden tunteet ovat yleisiä. Suru saattaa joskus ilmetä äärimmäisinä vihanpurkauksina tai raivona. Lapsen elinympäristössä on oltava lupa kaikenlaisiin tunteisiin. Mikäli läheiset kykenevät ottamaan lapsen tunteet vastaan ja kanssasäätelyä, lapsen olo helpottuu. (Uittomäki ym. 2011.) Traumatapahtuman luonteesta riippuen lapsi saattaa omaksua tunteidensa purkukeinoksi myös väkivallan. Lapsi voi olla yli- tai alivierittynyt, jolloin lapsen käytös on joko levotonta ja aggressiivissävyyteistä tai alivieriteistä, velttoa ja turtunutta. Tällöin lapsi tarvitsee itsesäätelyn tueksi arjen vakautta ja rutiineja, säännöllisyyttä sekä turvallisia ja tuttuja aikuisia. Lapsi tarvitsee lisäksi aikuisen tukea vireystilan säätelyyn, turvan ja tuen takaumien

varalle sekä aikuisen apua ja rohkeutta kohdata tai käsitellä traumakokemusta lapsen kanssa. (Riihonen, Koskinen & Piitulainen 2020, 136–141.)

4.6 Kasvatusyhteistyö surevan perheen kanssa

Kasvatusyhteistyö on lapsen huoltajien kanssa tehtävää yhteistyötä varhaiskasvatuksessa. Yhteistyö on vuorovaikutteista ja edellyttää varhaiskasvatuksen henkilökunnalta aloitteellisuutta ja aktiivisuutta. Huoltajien ja henkilöstön havainnot ja keskustelut lapsesta antavat pohjan lapsen kokonaisvaltaisen hyvinvoinnin turvaamiselle. (Opetushallitus 2018, 34.) Jokaisen lapsen kehityksen ja tarpeiden mukaista kasvatusta, opetusta sekä hoitoa tuetaan varhaiskasvatuksessa yhteistyöllä. Varhaiskasvatuksen järjestäjä vastaa siitä, että yhteistyötä toteutetaan ja että se on suunnitelmallista sekä tarvittaessa monialaista. (Opetushallitus 2018, 33.)

Yhteistyön toimiessa hyvin, lapsen läheisimpien aikuisten tieto ja ymmärrys yhdistyvät. Vanhempien ja hoitohenkilökunnan yhteistyön päämääränä on korostaa vanhemmuutta lapsen ensisijaisena ihmissuhteena. Kriisin kohdatessa vanhemman jaksaminen on usein heikkoa, eikä hänellä ole riittävästi tukiverkostoa. Tällöin hänen ymmärrystään lapsen kehitysvaiheista ja tarpeista tulee lisätä ja tukea. Vanhemman tulee voida tuntea, että kasvatusyhteistyö on ammattimaista ja lapsen kehityksestä sekä persoonallisuudesta ollaan kiinnostuneita. Koska vanhemmat sekä perheet ovat keskenään hyvin erilaisia, ammattilaisen haasteena on oppia virittäytymään jokaisen kohtaamiseen. Kasvattajan työ helpottuu, jos hän opettelee kuuntelemaan niissäkin tilanteissa, joissa ei koe oloaan luontevaksi. Aina vanhemman ja kasvattajan näkökulmat eivät ole yhteneväisiä. Pohdiskeleminen ja eri toimintatapojen kartoittaminen yhdessä, kuuleva kunnioitus, avoimuus, kiinnostuneisuus sekä yhteiset tavoitteet ovat onnistuneen yhteistyön edellytyksiä. (Kanninen & Sigfrids 2012, 133–135.)

Kun perhettä on kohdannut vaikea kriisi, vanhemmat tarvitsevat tunnetta toivosta, ja rohkaisua vanhemmuudelleen. Kasvattajan on tärkeää luoda luottamus sekä yhteenkuuluvuuden tunne vanhemman kanssa. Kasvattajan on lisäksi hyvä

osoittaa asiantuntemuksensa lomassa myös inhimillisyytensä, jotta vanhemman ja kasvattajan välille ei pääse syntymään suhteelle haitallista auktoriteettiasetelmaa. Vanhempaa voi auttaa jaksamisessa muistuttaminen siitä, että pelkästään hänen rakkautensa lasta kohtaan jo kannattelee sekä luo toivoa elämän jatkuvuudesta. (Mattila 2011, 151.)

Jos henkilöstöllä herää huoli lapsen hyvinvoinnista, tulee huoltajaan olla yhteydessä heti. Tuen tarpeessa huoltajien kanssa tehtävä yhteistyö korostuu. (Opetushallitus 2018, 55–56.) Ammatilaisen ei tarvitse kokea olevansa varmasti oikeassa tai tietää ongelman syvyyttä ottaakseen puheeksi lasta koskeva huoli. On riittävää, että kertoo olevansa huolissaan, ja että osallistaa vanhemmat auttamaan lasta kanssaan. Ennen keskustelua on kuitenkin tärkeää pohtia kyseistä huolta mielessään sekä jäsentää mistä asioista erityisesti on huolissaan. Keskustelu tulee olemaan helpompaa, kun huoli on selkiinnytetty sekä konkretisoitu. Varmistuaakseen puheeksi oton kannattavuudesta ammattilainen voi lisäksi miettiä, mitä voisi tapahtua, jos hän ei ottaisi asiaa puheeksi. (Eriksson & Arnkil 2012.)

Tuusulassa lapsen tarpeet ja huoltajien osallisuus on huomioitu koko varhaiskasvatuksen polulla aloituksesta esiopetukseen siirtymiseen saakka. Päiväkodeissa jokainen lapsi saa oman vastuukasvattajan, jonka avulla mahdollistetaan turvalliset vuorovaikutussuhteet lapsen, huoltajien ja henkilöstön välillä. Laadukkaan varhaiskasvatuksen toteuttamisessa on tärkeää kasvattajien ja huoltajien välinen yhteistyö. (Tuusulan kunta 2019, 12.)

4.7 Surevan lapsen ja perheen vertaistuki

Osallistuakseen läheisensä kuoleman kokeneiden lasten vertaisryhmään lapsella ei tarvitse olla psyykkisiä tai sosiaalisia oireita. Jokaiselle lapselle tulisi tarjota mahdollisuus osallistua ikätasoaan vastaavaan ryhmään missä ohjaajan tuella voi käsitellä omaa menetystään ja tunteitaan. Ryhmässä lapsi voi oppia toisilta lapsilta selviytymiskeinoja sekä saa tilaisuuden jakaa kokemuksiaan. Vertaisryhmässä lapsi saa kokea, ettei ole ainoa menetyksen kokenut, ja voi ilmaista tunteitaan turvallisesti. Lapselle vertaisten läsnäolo ja tuki ovat yhtä tärkeitä kuin

aikuisellekin. (Uittomäki ym. 2013.) Vertaisryhmässä jaetaan kokemuksia ja otetaan lapsen surun ainutlaatuisuus huomioon. Kahta samanlaista tapaa surra tai käsitellä surua ei ole, vaikka kokemus menetyksestä ja käsitys kuolemasta olisi samanlainen. Suru on aina yksilöllistä. (Kinanen 2009, 12.)

Lasten vertaistukiryhmiä voidaan toteuttaa monella tavalla. Vertaistukiryhmien kestot voivat vaihdella esimerkiksi yhdestä päivästä kokonaiseen viikkoon. Ryhmät voivat myös kokoontua kerran viikossa. Lyhytkin kokemus vertaisuudesta voi olla merkityksellinen. (Uittomäki ym. 2013.) Myös seurakunnat tarjoavat vertaisuudellista toimintaa, muun muassa sururyhmiä. Lisäksi Suomen nuoret lesket ry, Suomen Mielenterveysseura, seurakunnat ja Eläkeliitto tarjoavat toimintaa kaikentyyppisille sureville perheille ja esimerkiksi leskille. Julkiselta puolelta tukea voi hakea mm. terveydenhuollon psykologeilta ja perheneuvolasta (Monimuotoiset perheet. Ammattilaiset ja opiskelijat. Monimuotoisten perheiden kohtaaminen. Leskiperheen kohtaaminen).

4.8 Surun kohtaamisen haasteet varhaiskasvatuksessa

Voidaanko aina lapsen surukokemusta läpikäydä leikkipedagogiikan avulla päiväkodissa optimaalisesti? Toteutuuko lapsen ja perheen surun oikea-aikainen kohtaaminen, jos varhaiskasvatuksen henkilöstömäärä on liian alhainen tai päivittäisessä arjessa olevat tutut aikuiset vaihtuvat liian usein? Entä yllä olevat kysymykset silloin, kun henkilöstön kokonaisosaaminen ei ole riittävää?

2019 julkaistu Varhaiskasvatuksen laatu arjessa- tutkimus avaa kasvattajien kokemuksia varhaiskasvatussuunnitelmien toteutumisesta päiväkodeissa. Varhaiskasvatussuunnitelmien toteuttamista estäviksi rakenteellisiksi tekijöiksi mainittiin muun muassa resurssien riittämättömyys sekä sen siirtely päiväkotien ja ryhmien väleillä. Lisäksi henkilökunnan vaihtuvuus, kiire ja ajanpuute, työajoista johtuvat henkilöstövajaukset sekä resurssipula, varhaiskasvatussuunnitelman perusteiden mukaisen työn vaativuus sekä alle kolmivuotiaiden lasten ikä koettiin esteinä työn toteuttamiselle optimaalisesti. Puolet johtajista sekä hiukan alle puolet henkilöstöstä kokivat ongelmana sen, ettei heidän työaikansa riitä

varhaiskasvatussuunnitelman mukaisen työn toteuttamiseen. Myös varhaiskasvatuksen erityisopettajien puute sekä eri ammattiryhmien vastuualueiden tarkentumattomuus koettiin esteenä varhaiskasvatussuunnitelman mukaiselle toiminnalle. Lisäksi osa johtajista koki puutteellisena mahdollisuudet tarjota riittävästi tukea henkilöstölle pedagogiikan toteuttamiseen. (Kansallinen koulutuksen arviointikeskus. Varhaiskasvatus. Varhaiskasvatuksen laatu arjessa.)

Varhaiskasvatuksen yllä kuvattuihin haasteisiin ollaan etsimässä osaltaan ratkaisua syksyllä 2021 alkavalla varhaiskasvatuksen opettajien valtakunnallisella monimuotokoulutuksella, johon valitaan muun muassa jo varhaiskasvatuksessa vuosia työskennelleitä lastenohjaajia tai sosionomeja. Opetus- ja kulttuuriministeriö on myöntänyt koulutukseen 3,2 miljoonaa euroa tukea. (Itä-Suomen yliopisto. Uutinen. Koulutus ja oppimisympäristöt.)

Yhdysvaltalaisen professori Heckmanin viime vuosikymmenien aikana tehdyt tutkimukset osoittavat, että panostaminen varhaiskasvatuksen laatuun ja ennen kaikkea heikommassa asemassa tai tilanteessa olevien lasten hyvinvoinnin kohentamiseksi on sekä kansantaloudellisesti että kansanterveydellisesti merkittävää. Heckman korostaa, että mitä enemmän sijoitetaan varhaisessa iässä olevien lasten kasvatukseen laatuun, sitä paremmat ovat tulevaisuuden näkymät yleisessä hyvinvoinnissa. (Heckmanequation. Resource. Quality early childhood education: Enduring benefits.)

5 MIKKOLAN PÄIVÄKOTI JA TUUSULAN SEURAKUNTA

5.1 Tuusulan varhaiskasvatus ja varhaiskasvatussuunnitelma

Yhteistyökumppaneitamme ovat Tuusulan varhaiskasvatuksen yksikkö, Mikkolan päiväkot, sekä Tuusulan seurakunta. Tuusulassa varhaiskasvatusta järjestetään perheen toiveen mukaan joko päiväkodissa tai perhepäivähoidossa. Päiväkodissa ryhmiä on alle 3-vuotiaille, 3-5-vuotiaille, 1-5-vuotiaille ja 6-vuotiaiden (esiopetus) ryhmiä. Etelärinteen ja Mikkolan päiväkodit kuuluvat Hyrylän alueen päiväkoteihin. (Tuusula. Varhaiskasvatus ja koulutus. Varhaiskasvatus. Päiväkodit.)

Turvallisuus, yhteisöllisyys, osallisuus ja leikillisyys ovat Tuusulan varhaiskasvatuksen arvot. Varhaiskasvatuksen perustehtävänä on rakentaa lapselle yhteisö, jossa hänellä on hyvät mahdollisuudet olla aktiivinen toimija. Tavoitteena on lasten osallisuuden vahvistaminen, hyvinvoinnin lisääminen ja syrjäytymisen ennaltaehkäiseminen. (Tuusulan kunta 2019, 14.) Tuusulan varhaiskasvatuksessa käytetään päivittäistä pienryhmätoimintaa. Se on pedagoginen menetelmä, jolla mahdollistetaan lapsen kuulluksi tuleminen, osallisuus sekä yhteinen toiminnan suunnittelu, toteutus ja arviointi. (Tuusulan kunta 2019, 22.)

Oppiva yhteisö on varhaiskasvatuksen toimintakulttuurin ydin. Varhaiskasvatuksessa toimitaan yhteisönä, jossa kaikki oppivat toisiltaan ja jokaisella on lupa kokeilla, onnistua ja erehtyä. Oppivassa yhteisössä on lupa näyttää erilaiset mielialpiteet ja tunteet. (Tuusulan kunta 2019, 25.) Henkilöstön tehtävänä on varmistaa, että keskusteluille lasten esille nostamista asioista ja ideoista on aikaa. Arjen toiminta suunnitellaan niin, että ne tukevat lasten ja aikuisten välisiä suhteita ja mahdollistavat lasten huomioimisen yksilöllisesti. (Tuusulan kunta 2019, 22–23.)

Tuusulan varhaiskasvatuksessa on laadittu Kiusaamisen ehkäisyn ja puuttumisen suunnitelma. Menetelminä käytössä ovat MiniVerso- ja Lapsen Mieli –materiaalit. Ristiriitatilanteiden ratkaisemista harjoitellaan MiniVerso vertaissovittelumallin avulla ja tunnetaitojen harjoitteluun tukena on Lapsen Mieli -menetelmä. Varhaiskasvatusryhmän ryhmävasuun (varhaiskasvatussuunnitelma) kirjataan

selkeästi kiusaamisen ehkäisyyn käytettävät tavat ja menetelmät sekä konkreettiset toimenpiteet, joilla tuetaan lasten sosiaalisia taitoja, kaveritaitoja, itsesäätelytaitoja sekä kehotunnetaitoja. Toimenpiteiden toteutumista seurataan ja arvioidaan säännöllisesti ja kirjataan ryhmävasuun. (Tuusulan kunta 2019, 27–28.)

5.2 Seurakunta yhteistyökumppanina/korimallit

Tuusulan seurakunta jakautuu kolmeen alueeseen: Etelä-Tuusula, Kellokoski ja Jokela. Seurakunnassa on 26424 jäsentä. Tuusulan seurakunta on vielä itsenäinen seurakunta, mutta valmistelee seurakuntayhtymää Keravan ja Järvenpään seurakuntien kanssa vuoden 2020 jälkeen. (Tuusulan seurakunta. Hallinto. Strategia.) Tuusulan seurakunta tarjoaa laajasti toimintaa kaiken ikäisille, erityisesti lapsille ja lapsiperheille. Toiminnan tavoitteena on suojella lapsuutta sekä tukea vanhemmuutta ja kristillistä kasvatusta. (Tuusulan seurakunta. Toiminta. Lapset ja perheet.)

Parhaillaan Tuusulan seurakunta kehittää varhaiskasvatuksen kanssa yhteistyötä lasten ja perheiden tukemiseen surussa. Tällä hetkellä seurakunnassa ei ole toiminnassa lasten sururyhmiä. Sururyhmien haasteena on saada akuutin surun vaiheessa surevia lapsia tarpeeksi ryhmän muodostamiseksi. Mahdollisuutta järjestää lasten sururyhmiä lähiseurakuntien kanssa on pohdittu. Sureva lapsi sekä seurakunta eivät aina kohtaa. Koska sururyhmiä ei osata tarpeen tullen yleensä kysyä, ryhmiä tulisi tarjota sureville perheille aktiivisesti. Tuusulan seurakunnassa nähdään tärkeänä surukoulutuksien ylläpitämistä sekä päivittämistä. Kunnan varhaiskasvatus pyytää ajoittain seurakunnalta tukea ja apua käsitelläkseen lasten kanssa tapauksia kuolemaan liittyen. Tuusulan seurakunnassa on perhetyön diakoni, joka voi olla apuna surevien lasten ja perheiden kanssa. Varhaiskasvatuksen kanssa on alkamassa ”vihreät liivit” yhteistyö, missä seurakunnan työntekijä tulee kutsuttaessa mukaan varhaiskasvatusyksikön iltapäiväulkoluun. Ulkoillessa työntekijän on mahdollista vaihtaa ajatuksia päiväkodin henkilökunnan, lasten sekä heidän vanhempien kanssa ja läsnäolollaan auttaa kaikkia tulemaan paremmin kohdatuksi. (Elisa Varkemaa, henkilökohtainen tiedonanto 1.9.2020.)

Kasvatusmaailman tulee olla yhdistävä kokonaisuus kasvatus- ja koulutustahojen, kirkkojen ja muiden uskonnollisten yhteisöjen välillä. Yleissivistävän kasvatuksen ja opetuksen suunnittelun vastuu on kunkin varhaiskasvatusryhmän omilla aikuisilla, vaikka opetuksen tuleekin olla pedagogisesti perusteltua ja yhteiskunnan asiakirjojen määrittämää. Yhteistyön kehittäminen edellyttää rohkeaa puheeksi ottamista sekä omien ennakkoluulojen tai periaatteiden haastamista. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 12–19.)

Tuusulan kunnan varhaiskasvatuksen yhteistyö Tuusulan seurakunnan kanssa jäsennetään mallilla, joissa tietyt sisällöt ajatellaan tiettyihin koreihin. (Tuusulan kunta 2019, 44). Neljä kumppanuuden koria sisältävät: yleissivistävän opetuksen, perinteiset juhlat, uskonnolliset tilaisuudet sekä kasvun ja hyvinvoinnin. Korien avulla saadaan selvennettyä yhteistyön eri tavoitteita ja niiden päämääriä. Eri katsomusten välistä dialogia ja avoimuutta yhteistyötahojen kanssa pidetään avainasemassa. Monipuolisessa yhteistyössä kaikki osapuolet ovat saajana: yhteistyö rikastuttaa osapuolien ammatillista osaamista ja toimintaa. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 11.)

Seurakunnilla on valmiuksia antaa tukensa surun kohtaamiseen tai tarvittaessa kriisiapuun kasvatusyhteisön sitä pyytäessä. Resurssien yhdistämisen ansiosta yksittäisten toimijoiden taloudellinen vastuu sekä käytännön järjestelyt jakautuvat. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 138–139.) Varhaiskasvatuksen ja seurakunnan yhteistyöllä lapset pääsevät lisäksi tutustumaan kirkollisiin tiloihin ja toimituksiin. Lapsiryhmä voidaan tutustuttaa esimerkiksi hautaan siunaamiseen, jolloin lapset pääsevät osaksi hautajaisia, ilman henkilökohtaista akuuttia surua. Hautajaisten konkreettinen kohtaaminen helpottaa lapsen kokonaiskuvan hahmottamista ja tulevien hautajaisten käsittelemistä. Materiaaliyhteistyö mahdollistaa varhaiskasvatuksen välineistöjen lainaamisen seurakunnalta. (Yli-Koski-Mustonen 2019, 29–33.) Kunnan ja seurakunnan varhaiskasvatukset voivat näin tuottaa yhteisesti ja suunnitellusti kuolema- sekä katsomuskasvatusta.

6 HANKKEEN TOTEUTUS

6.1 Opinnäytetyön tuotos

Olemme raportin sisällössä pyrkineet avaamaan teorialla sekä henkilökohtaisilla tiedonannoilla tarvetta lapsen optimaaliselle surun kohtaamiselle varhaiskasvatuksen työkentällä. Lisäksi Tuusulan kunnan varhaiskasvatuksen meille antama haastattelu avaa ja syventää tuota tarvetta lisää. Opinnäytetyön tuotoksena teimme Tuusulan varhaiskasvatuksen toimijoille ja työntekijöille jaettavaksi oppaan läheisen menetyksestä johtuvasta lapsen surun kohtaamisesta. Opas on tiivis tietopaketti, jossa käsitellään teorial tietoon pohjautuvaa sekä varhaiskasvatuksen kontekstissa tärkeimmiksi koettuja lapsen suruun ja sen komplisoitumisen ennaltaehkäisyyn liittyviä asioita. Lisäksi opas sisältää vinkkejä toimintamenetelmistä sekä apuja surun käsittelyssä lapsen kanssa varhaiskasvatuksessa. Tuomme oppaassa esille myös surun kohtaamisessa auttavat varhaiskasvatuksen yhteistyökumppanit. Opas pohjaa vuoden 2018 Opetushallituksen laatimaan varhaiskasvatussuunnitelmaan.

Hankkeemme tavoitteena on lisätä tietoa läheisen menetyksestä johtuvasta lapsen surusta sekä rohkaista varhaiskasvatuksen työntekijöitä kohtaamaan lapsen ja perheen suru. Tavoittelemme hankkeellamme myös sitä, että varhaiskasvatuksessa työskentelevät kasvatuksen ammattilaiset kiinnostuisivat tutkimaan aihetta lisää oppaan lukemisen jälkeen. Toivomme heidän ymmärryksensä lapsen surukokemukseen vaikuttavista asioista laajenevan. Yhteiskunnallisesti tavoittelemme hankkeella yleistä surukäsityksen avartumista sekä surusta puhumisen avoimuutta. Koemme tärkeänä, että lapsen menetykokemus tulisi yhteiskunnassa riittävästi nähdyksi ja ammattimaisesti huomioiduksi. Ihanteellisessa tilanteessa sekä lapsen surusta puhumisen että yleisen surukulttuurin muuttuessa avoimemmaksi lapsen surun komplisoituminen psyykkisiksi häiriöiksi vähenee.

Lapsen suruun yhdistyy useampikin opinnäytetyö. Kuitenkaan uuteen varhaiskasvatussuunnitelmaan nojaavia töitä emme etsinnöistä huolimatta löytäneet. Henkilökohtaisten haastatteluiden avulla sekä painottaen vahvasti lapsen surun

ymmärtämisen lisääntymistä olemme saaneet työhömmme myös raikkaita näkökulmia. Lisäksi olemme pyrkineet korostamaan lapsen surukokemukseen vaikuttavien asioiden, kuten perheen ilmapiirin ja sosiaalisten asetelmien ymmärtämistä.

Opinnäytetyömme vahvuutena pidämme sen kiinnostavuutta sekä ajankohtaisuutta. Pyrimme työllämme kehittämään konkreettista apua työkentälle ja lisäämään myös omaa ammatillisuuttamme. Hyvien yhteistyökumppaneiden löytäminen oli lähtökohta onnistuneelle yhteistyölle. Suurimpina haasteina pidimme prosessin aikataulutusta sekä aiheen tarkkaa rajausta. Lisäksi pohdimme mahdollisia yllättäviä aikataulullisia haasteita, vallitsevaa covid-19-tilannetta sekä oikeanlaisen lähdemateriaalin löytymistä. Pyrimme tekemään oppaasta mahdollisimman helposti lähestyttävän ja ytimekkään tietopaketin, sellaisen, joka on helppo ottaa käyttöön varhaiskasvatuksen arjessa.

6.2 Prosessin vaiheet

Prosessi käynnistyi surua kohdanneen Käpy ry:n kokemusasiantuntijan vierailulla sosionomiopintoihimme liittyen. Mielenkiinnon sekä henkilökohtaisten kokemustemme pohjalta meille heräsi tarve syventyä aiheeseen enemmän. Olimme saaneet kaikki kokea osaltamme surun kohtaamisen puutteita varhaiskasvatuksen toimintaympäristöissä, niin kasvattajan kuin surun kohdanneen perheen osalta. Koemme yleisesti surun olevan yhä tänäkin päivänä yhteiskunnassamme jonkinlainen tabu. Olimme yhtä mieltä siitä, että suru myönnetään yleisesti osaksi ihmisen elämää, mutta siitä ei aina tunnu olevan soveliasta avautua, tai avautuminen koetaan liian tuskalliseksi ja pelottavaksi. Lisäksi surun vastaanottaminen tunnutaan kokevan yleisesti epämiellyttävänä, ja siksi sitä vältellään. Tähän toivoimme tekevämme osaltamme muutosta ja auttavamme niin ammattilaisia kuin perheitäkin kohtaamaan surevaa lasta. Olimme kiinnostuneita siitä, kuinka varhaiskasvatus voi osaltaan ennaltaehkäistä psyykkisten häiriöiden muodostumista ja vaikuttaa eheyttävästi lapsen kehitykseen sekä kasvuun. Surun koskettavuuden vuoksi tuntui luontevalta valita se työn viitekehykseksi. Valitsimme myös vahvaksi

suunnannäyttäjäksi työllemme vuoden 2018 Opetushallituksen varhaiskasvatussuunnitelman.

Koska yhdellä meistä oli jo yhteys Tuusulan seurakuntaan sekä Tuusulan kunnan varhaiskasvatukseen, yhteistyökumppanit valikoituivat Tuusulasta. Olimme yhteydessä puhelimitse eri päiväkoteihin Tuusulassa, ja lopulta Mikkolan päiväkoti kiinnostui ideastamme. Yhteistyökumppanin löydettyämme haimme opinnäytetyöllemme tutkimusluvan Tuusulan kunnalta. Tutkimusluvan saatuaamme aloitimme yhteistyön Mikkolan päiväkodin kanssa. Olimme suunnitelleet haastattelevamme päiväkodin varhaiskasvatuksen opettajia kartoittaaksemme vastauksilla oppaan sisältöä. Lähetimme kaikille Mikkolan varhaiskasvatusyksikön varhaiskasvatuksen opettajille ja päiväkodin johtajalle ennakotietona opinnäytetyömme suunnitelman sekä haastattelukysymyksemme. Kerroimme tulevasta puhelinhaastattelusta työmme tiedonkeruuta varten. Alkuperäinen suunnitelmamme oli mennä paikanpäälle esittämään kysymyksemme varhaiskasvatuksen opettajien viikkopalaveriin, mutta Covid-19-tilanteen vuoksi jouduimme tekemään haastattelut puhelimitse.

Haastattelukysymyksemme olivat:

1. Mitä ajattelet surusta/ mitä suru on?
2. Mitä menetelmiä tai kohtaamisen keinoja teillä on käsitellessänne erityisesti kuoleman tapauksesta johtuvaa lapsen surua?
3. Miten lapsen osallisuus tulee esille surussa?
4. Mitä keinoja kaipaisitte lisää surevan lapsen ja perheen kohtaamiseen?

Seuraavalla viikolla soitimme varhaiskasvatuksen opettajille ja keskustelimme haastattelukysymyksistä ja niistä nousseista ajatuksista. Kahdeksasta haastattelupyynnöstä toteutui viisi. Viidestä haastattelusta koottu aineisto oli sisällöltään rikas. Haastattelutilanteet avasivat paljon vapaata keskustelua aiheesta. Monesta haastateltavasta huomasi nopeasti aiheen olevan heidän mielestään kiinnostava ja tärkeä. Aluksi olimme lähettämässä kysymykset sähköpostitse, mutta päädyimme onneksi valitsemaan tehtäväksi puhelinhaastattelut. Koimme saavamme enemmän aiheesta myös irti puhelinhaastatteluiden avulla. Keskustelut

tuntuivat henkilökohtaisimmilta ja haastateltavilla oli aikaa keskustelulle. Teimme seuraavan tiivistelmän haastatteluista:

1. ”Surua voi olla monenlaista, päiväkodissa surua näkee hyvin monipuolisesti, esimerkiksi läheisen menetys, vanhempien ero, muuttaminen tai kavereiden kohtelu, kiusaaminen. Suru voi näkyä myös ero- ja luopumisen suruna tai muutoksen suruna, johtuen muun muassa päiväkodin vaihdosta tai siitä luopumisesta, oman ryhmän, ystävien tai aikuisten vaihtumisesta toiseen paikkaan. Pienempien kanssa tulee välillä keinoton olo; miten ja kuinka paljon käsitellä kuolemaa lapsen kanssa, silloin kun lähimmäinen on menehtynyt. Ikäeroissa suurta eroavaisuutta surun käsittelyssä”

2. ”Lasten kirjojen avulla, joilla käsitellään yleensäkin tunteita, siis myös surua. Isommat lapset ovat jo selvästi kiinnostuneempia kuolemasta käsitteenä, tällöin kirjat ovat hyvä väline. Keskusteleva ilmapiiri ja esimerkiksi tunnekuvien tai tunnemittareiden käyttö luovat hyvän alustan tunnetaitojen harjoittelulle. Kaikkien tunteiden, myös surun salliminen ryhmässä sekä kuunteleminen, ajan antaminen, syli ja läheisyys luovat turvaa. Lasten on helpompaa käsitellä surua, kun surun kohtaamista ja aihepiiriä on tuotu päiväkodissa esiin jo etukäteen tunnetaitojen lomassa. Lapsen tunnetilojen, kuten vihan, kiukun ja ikävän sanoittaminen lapselle surussa on tärkeää, koska lapsi ei välttämättä itse osaa. Myös lapsen kuin muunkin perheen myötäeläminen surussa on merkittävää. Välillä on haastavaa tietää, kuinka vanhempia voisi auttaa. Yksi välttämätön asia on ammattilaisille suunnattu keskusteluapu esimerkiksi työnohjauksessa sekä perhetyöntekijän tuki keskusteluissa lasten perheiden kanssa. Olisi myös hienoa saada vieraileva sururyhmän vetäjä puhumaan koko päiväkotiryhmälle, etenkin silloin, kun päiväkodin aikuisella omat tunteet muodostuvat haasteeksi kyseistä asiaa käsitellessä.”

3. ”Lapset kertovat usein hyvin suoraan asioista. Tavallisesti lapset eivät heti näytä suruaan, vaan haluavat jakaa ja kertoa asiasta jollekin. On tärkeää, että lapselle annetaan kahdenkeskistä ja kiireetöntä aikaa keskustella aikuisen kanssa. Läheisyys lapsen kanssa on tärkeää, ja lapsen

sensitiivisen huomioiminen edistää lapsen surukokemuksen myönteisyyttä. Kun lapsi haluaa avautua asiasta ryhmässä, aikuisen tuki on ehdottomaa. On tärkeää, että lapsi saa surra myös ryhmässä avoimesti. On myös hyvä, jos luotettava aikuinen jakaa tietoa kuolemasta lasten tasoisesti ja rehellisesti. Koska lapset surevat hyvin eri tavoin, yksilöllinen ja lapsen tahtinen lähestymistapa on tärkeää.”

4. ”Koska lapsilla tulisi olla turvallisuus omien tunteiden näyttämiseen es-toitta, on ehdottoman tärkeää, että kasvattajat saavat ammatillista tukea omien tunteidensa käsittelyyn sekä hallintaan esimerkiksi silloin, kun ovat itse kokeneet menetyksen. Apu siinä vaiheessa, kun ei itse meinaa pysyä ”kasassa” on merkittävää. Ammattilaisen pitää saada välineitä, toimintatapoja ja menetelmiä arjen tilanteisiin, joissa kohdataan sureva perhe. Kirjavinkit ja tietopaketti lapsen surusta olisi kiva. On hyvä, jos saa tukeutua perhetyöntekijöiden apuun perheen surun kohtaamisessa. Se saattaisi helpottaa työtä huomattavasti.”

Vastauksista koostimme yhteenvedon, jota hyödynsimme oppaassa. Avaamme hyödyntämäämme sisältöä tarkemmin kappaleessa 6.3.

Opinnäytetyöprosessin alkuvaiheessa saimme onneksemme yhteyden Mari Pulkkiseen, jonka tutkimukseen pohjautuviin aineistoihin sekä haastatteluihin olimme jo etukäteen tutustuneet. Sovimme haastattelun pidettäväksi Teams-palaverina. Lähetimme ennen haastattelua Pulkkiselle luettavaksi opinnäytetyömme suunnitelman sekä haastattelukysymyksemme, jotka olivat; Kuinka näet lapsen surun ja miten surua tulisi mielestäsi käsitellä lapsen kanssa? Miten surusta muodostuu ihannetilanteessa osa lapsen elämää? Millaisella kohtaamisella tai toiminnalla estetään lapsen surun muodostumista traumaksi? Mistä löytäisimme lisätietoa aiheesta, hyviä lähdevinkkejä? Trauman ja surun rajapinnat?

Teams-palaveri Pulkkisen kanssa kesti 1,5 tuntia. Hän osoittautui innokkaaksi puhujaksi sekä kiinnostuneeksi aiheestamme. Saimme haastattelusta sen mitä haimmekin, mutta myös paljon kysymyksiemme ulkopuolelta tullutta ajateltavaa ja hyödynnettävää. Opinnäytetyömme raportissa olemme avanneet

merkittävimpiä Pulkkisen ajatuksia, sekä hänen vaikutuksensa näkyy myös oppaan sisällössä. Pulkkisen raikas ja tuore tutkimukseensa pohjaava surukäsitys osoittautui merkittäväksi vuorovaikuttajaksi raportissa erilaisten teorioiden sekä niin sanotun vanhan surukäsityksen kanssa. Oli suorastaan vapauttava kokemus, kun huomasimme Pulkkisen myötä ymmärtävämmme itsekin yhtäkkiä surua syvemmin ja paljon avarakatseisemmin.

Kesän 2020 aikana kokosimme teorian tietoa oppaamme pohjaksi eri lähdemateriaaleista. Huomasimme, että tietoa löytyi paljon ja aihe lähti helposti laajenemaan. Tämän takia jouduimme kiinnittämään erityistä huomiota aiheen rajaukseen. Surusta ja traumasta yleisellä tasolla löytyi paljon tietoa ja niistä olisi voinut kirjoittaa enemmänkin. Halusimme kuitenkin pitää lapsen surukokemuksen keskiössä, joten yleinen ja laajempi suru- sekä traumatarkastelu rajautuivat pois. Keskeiset teoriat lapsen surukokemuksen ympäriltä löydettyämme aloimme koota opasta.

Prosessin alussa olimme toiveikkaita, että löytäisimme myös pienen ryhmän lapsena läheisensä menettäneitä kokemusasiantuntijoita haastateltaviksi. Otimme yhteyttä muutamiin seurakuntiin sekä järjestöihin ja kyselimme mahdollisista kontakteista muun muassa sururyhmien kautta. Kesäajasta ja Covid-19-tilanteesta johtuen, ryhmät olivat kuitenkin tauolla ja suuri osa työntekijöistä lomalla. Jouduimme hylkäämään toiveemme. Saimme onneksi arvokasta kokemustietoa surusta Nuoret Lesket ry:n Surevan kohtaaminen- webinaarista, jossa eri ikäiset kokemusasiantuntijat puhuivat menetyksistään. Kokemusasiantuntijat avasivat webinaarissa elämäntarinoitaan ja kertoivat menetysten tuottamista tunteistaan sekä siitä, miten heitä oli kohdattu ja kohdeltu menetysten jälkeen. He myös valaisivat kokemuksiaan ja ajatuksiaan siitä, miten heidän mielestään sureva tulisi kohdata. Webinaarista saamaamme tietoa hyödynsimme oppaassa.

Seurakunnan osuus yhteistyökumppanina oli Tuusulan seurakunnan varhaiskasvatuksen työalajohtaja ja pappi Elisa Varkemaan sekä varhaiskasvatuksen ohjaaja Satu Lintusen meille antama Teams -haastattelu. Keräsimme heiltä tietoa seurakunnan tarjoamista tukipalveluista lapsen surussa, seurakunnan tavasta käsitellä surua lasten kanssa sekä heidän ajatuksistaan lapsen surusta yleisesti.

Työntekijät kertoivat, että tällä hetkellä Tuusulan seurakunnassa ei ole tarjolla esimerkiksi lasten tai perheiden sururyhmiä, mutta nostivat esiin tarpeen surutuen valmiuksien kehittämisestä seurakunnassa sekä alueellisessa yhteistyössä. Lintunen mainitsi myös tulevan Tuusulan seurakunnan sekä kunnan yhteistyösuunnitelman olevan tässä tärkeässä roolissa. Molemmat kokivat tärkeiksi ja korostusta kaipaaviksi alueiksi myös kunnan sekä kirkon varhaiskasvatusten yhteiskouluttautumisen sekä yhteisen surumateriaalin kehittämisen. Jo haastattelun aikana opas oli heillä luettavissa. He toivat esiin tyytyväisyytensä tämän kaltaisesta oppaasta. Lintunen sanoitti oppaan olevan sellainen, jota he mielellään myös seurakunnan varhaiskasvatuksessa hyödyntäisivät. Varkemaa ajatteli myös pappien hyötyvän oppaasta, esimerkiksi hautajaisten ja siunaustilaisuuksien kohtaamistilanteissa. Varkemaa toivookin seurakuntien entistä enemmän panostavan menetyksen kokeneiden lasten kohtaamiseen.

Yhtenä opinnäytetyömme tietopohjana olemme hyödyntäneet lisäksi Juha Itkosen meille antamaa haastattelua. Prosessin loppuvaiheessa otimme häneen yhteyttä ja pyysimme haastattelua. Toteutuneessa Teams-haastattelussa kysyimme häneltä samoja kysymyksiä kuin Tuusulan seurakunnan työntekijöiltä, mutta painottaen lapsen merkityksen etsintää sekä spiritualiteettia surussa. Saimme Itkoselta tärkeitä näkökulmia ja pohdintoja, joita olemme hyödyntäneet sekä raportissa että oppaan sisällössä.

Kerromme oppaan sisällöstä kappaleessa 6.3 sekä jatkokehittämisajatuksista luvussa 7.

6.3 Oppaan sisältö

Opinnäytetyömme lähtökohtana oli suunnitella opas tukemaan surua kohtaavien työntekijöiden ammatillisuutta. Oppaan lopullinen muoto hahmottui meille työskentelyn edetessä. Tavoitteenamme oli tehdä helppolukuinen sekä nopeasti saatavilla oleva apuväline lapsen ja perheen surun tukemiseen varhaiskasvatuksessa. Oppaan väriksi valikoitui vihertävä sävy, joka houkuttelee lukijaa mutta on samalla rauhoittava raskaan aiheen äärellä. Saimme positiivista palautetta

väristä ja sen rauhoittavuudesta varhaiskasvatuksen erityisopettajalta. Opas on mahdollista tulostaa joko värillisenä tai mustavalkoisena versiona painettuna varhaiskasvatuksen työntekijöiden sekä surun kohdanneen perheen käyttöön.

Oppaan sisältö hahmottui varhaiskasvatusopettajien ja seurakunnan varhaiskasvatuksen henkilökunnan haastatteluiden, henkilökohtaisten tiedonantojen sekä lähdekirjallisuuden pohjalta. Lisäksi opas pohjaa tukevasti Opetushallituksen vuoden 2018 varhaiskasvatussuunnitelmaan. Haastatteluista sekä henkilökohtaisista tiedonannoista kokosimme yhteenvedon, josta teorian tiedon lisäksi koostimme sisältöä oppaaseen. Tuossa yhteenvedossa korostuu Mikkolan päiväkodin haastatteluvastauksista saamamme ajatukset.

Päiväkodin opettajien haastatteluista kävi ilmi, kuinka lapsen surun edessä tulee usein neuvoton olo, ja kuinka haasteellista on käsitellä kuolemaa lapsen kanssa. Toimme oppaaseen tietoa lapsen surusta ja suruun liittyvistä erilaisista tunteista, niiden tukemisen tärkeydestä sekä ennaltaehkäisemisen tärkeydestä. Lisäksi avasimme oppaaseen, miten surevan lapsen kanssa on hyvä puhua, ja miten hänet on hyvä kohdata. Opettajat pohtivat, että lapsen surun tunteet ja niiden näyttäminen tulisi sallia myös ryhmässä. Lisäksi he kokivat lapsen tunnetilojen havaitsemisen, läheisyyden korostamisen sekä lapsen tunteiden sanoittamisen ja vastaanottamisen ilman kiireen tuntua olevan tärkeitä. Opettajat toivoivat myös oppaaseen menetelmien lisäksi kirjavinkkejä sekä tietopakettien lapsen käyttäytymisestä surussa. Sisällytimme heidän ajatuksensa sekä toiveensa oppaaseen. Koska opettajat kokivat tunnetaitokasvatuksen sekä ennakoivan kuolemakasvatuksenkin merkittävänä osana lapsen tunteiden käsittelyä surussa, toimme oppaaseen tiiviisti tietoa myös niistä.

Opas sisältää tietoa lapsen surusta sekä apuvälineitä surun kohtaamiseen ja käsittelemiseen varhaiskasvatuksessa. Kerromme oppaassa muutamia menetelmiä, joiden avulla on mahdollista harjoittaa tunnetaitoja sekä käsitellä surusta nousseita tunteita. Menetelmiä voi soveltaen käyttää niin yksilöllisesti kuin ryhmässäkin. Pyrimme pitämään oppaan tiiviinä, joten menetelmät ovat lueteltuina oppaassa lyhyesti. Koimme tämän riittävänä, sillä lisätietoa voi halutessaan hakea kyseisestä menetelmästä internetistä. Menetelmistä valitsimme oppaaseen

tunnekuvat ja tunnemittarit sekä suruobjektin, joiden avulla lapsi oppii käsittelemään ja sanoittamaan tunteitaan. Muistelun ja surulaatikon avulla mahdollistetaan menehtyneen muisteleminen. Vapaamuotoisten taidemenetelmien, esimerkiksi maalauksen, musiikin sekä muun ilmaisun keinot antavat lapsen käsitellä tunteitaan luovasti. Tarinoiden ja sadutuksen kautta lapsi oppii sanoittamaan mietteitään. Toimme menetelmiin arjen esimerkit, joilla tarkoitamme näkyvien asioiden rajallisuutta; myös kastemadot menehtyvät. Tällä voidaan havainnoida, kuinka yksinkertaisissa tilanteissa lasta voi opettaa kuoleman olevan osa tavallista elämää.

Oppaan sisältöön vaikuttivat lisäksi Tuusulan seurakunnan varhaiskasvatuksen Elisa Varkemaan ja Satu Lintusen haastattelut sekä Juha Itkosen ja Mari Pulkkinen haastattelut. Näistä tiedonannoista saimme tärkeää sisältöä oppaaseen muun muassa lapsen spiritualiteetin tukemisesta sekä surevan perheen kohtaamisesta. Varkemaan ja Itkosen ajatukset lapsen spiritualiteettisesta ajattelusta olivat meille havahduttavia. Emme olleet ymmärtäneet sen olevan niin merkittävä asia lapsen surussa kuin se selvästikin on. Pyrimme korostamaan oppaassa lapsen spiritualiteetin ilmaisun vapautta ja tukemista osana varhaiskasvatuksen laaja-alaista pedagogiikkaa. Myös Varkemaan toive katsomuskasvatuksen merkityksestä otettiin sisällössä huomioon.

Mari Pulkkinen ajatukset surevan perheen sosiaalisista asetelmista avasi myös prosessissa silmiämme. Pulkkinen pohdinta siitä, miten tunteita ja niiden ilmaisua vältteleviä vanhempia olisi hyvä lähestyä varhaiskasvatuksessa oli mielestämme arvokasta. Kirjoitimme oppaaseen kasvatusyhteistyöstä ja toimme ilmi lapsen tunnekasvatuksen tärkeyden surussa. Korostamme oppaan sisällössä, että lapsen kehityksen ja hyvinvoinnin kannalta hänen avoimuutensa tukeminen surussa on tärkeää.

Tavoitteena oli kuitenkin pitää opas mahdollisimman tiiviinä, jotta sen apu akuuteissa ja äkillisissä tilanteissa säilyisi. Oppaan lopusta löytyvät yhteistyötahot, joiden puoleen kasvattaja voi tarvittaessa palveluohjata tai kääntyä. Sisällytimme yhteistyötahot oppaaseen helpottaaksemme moniammatillista yhteistyötä sekä konsultaatiota.

Haasteellisena koimme opasmateriaalin ja menetelmien tiivistämisen A5 kokoi-
seen oppaaseen, koska jaettavaa tietoa olisi ollut paljon enemmän. Rajasimme
materiaalin tehtyjen haastatteluiden pohjalta ja nostimme oppaaseen toivottuja
apukeinoja surun kohtaamisessa. Koimme tärkeäksi oppaan soveltuvuuden arki-
käytössä ja helpon tulostettavuuden. Oppaan nimeksi valikoitui ”Opas lapsen su-
run kohtaamiseen varhaiskasvatuksessa”. Alaotsikossa pyrimme korostamaan
sitä, kuinka jokainen pystyy tukemaan lasta surun aikana läsnäololla ja vierellä
kulkemisella, ilman että on surun asiantuntija. Opasta oli mielenkiintoista ja opet-
tavaista tehdä, sillä prosessi ei vain lisännyt tietouttamme aiheesta, vaan se myös
kasvatti ammatillista osaamistamme. Olemme lopputulokseen oikein tyytyväisiä.

6.4 Arviointi ja palaute

Oppaan käytännön toteutuksen jälkeen lähetimme sähköpostilla oppaan yhteis-
työkumppaneidemme varhaiskasvatuksen opettajille ja seurakunnan varhaiskas-
vatuksen työntekijöille luettavaksi. Keräsimme heiltä arvion ja palautteen oppaan
sisällöstä sähköpostilla. Annoimme oppaan luettavaksi myös Akaan seurakun-
nan nuorisotyöntekijälle saadaksemme laajempaa koko perheeseen liittyvää nä-
kökulmaa. Pyysimme myös häneltä palautetta.

Mikkolan päiväkodilta saimme yrityksistä huolimatta vain yhden palautteen. Op-
paan napakkuus, rohkaiseva ote, kirjavinkit, yksinkertaiset puhekuplat surun koh-
taamisesta sekä lähdeluettelo lisämateriaalina saivat erityistä kiitosta. Lopussa
olevia laaja-alaisia ja varhaiskasvatusta tukevia yhteystietoja pidettiin tärkeänä.
Kehitysehdotuksia palautteessa ei ollut. Sen vuoksi pyysimme palautetta myös
toiselta varhaiskasvatuksen yksiköltä eri kaupungista. Sieltä saimme palautteen
varhaiskasvatuksen erityisopettajalta. Hänen mielestään opas oli erinomaisen
onnistunut kokonaisuus, jossa asiatieto ja käytännön vinkit olivat hyvin yhdistetty.
Hän kehui myös ulkoasun tukevan oppaan sisältöä, koska värit on rauhallinen
ja houkuttelee lukemaan. Hän halusi oppaan käyttöön myös heidän yksikköönsä.

Tuusulan seurakunnan työntekijät kuvasivat opasta hyväksi ideaksi ja tuotokseksi sekä monelle varhaiskasvatuksen yksikölle ja taholle, kuten seurakunnalle tarpeelliseksi. Lisäksi he sanoittivat oppaan kokonaisuuden olevan selkeä ja napakka tietopaketti, joka on pehmeällä tavalla koottu. Varkemaa toi papin ominaisuudessa esiin toiveensa katsomuskasvatuksellisen sisällön vahvistamisesta oppaassa. Hän muistutti varhaiskasvatussuunnitelmasta, jossa ohjataan huomioimaan kaikki ryhmässä olevat lapset sekä vastaamaan heidän tarpeisiinsa ja kysymyksiinsä. Lintunen huomautti oppaan yhteystiedoissa lukevan tällä hetkellä ainoastaan perhetyö. Hän mainitsi, että heillä perhetyö on kokonaisuus, jonka nimi on varhaiskasvatus- ja perhetoiminta, ja jonka ajatuksena on ”ei lasta ilman perhettä ja suurin piirtein myös päinvastoin”. Palautteiden perusteella teimme oppaaseen tarvittavat muutokset. Lisäksi Varkemaan toive katsomuskasvatuksen korostamisesta havahdutti meidät huomaamaan oppaan sisällöstä puuttuvia muitakin seikkoja, joiden lisääminen oppaaseen tuki myös Mikkolan päiväkodin tuottamia ajatuksia oppaan sisällöstä. Lisäsimme katsomuskasvatuksen ohessa oppaaseen tiiviisti vielä tunnekasvatuksen sekä lapsen spiritualiteetin vahvistamisen merkityksen surussa.

Akaan seurakunnan nuorisotyöntekijä kehui opasta hyväksi ja selkeäksi kokonaisuudeksi. Erityisesti hän piti siitä, että oppaassa mainittiin myös työntekijöiden mahdollinen epävarmuus suruun liittyvien asioiden käsittelyssä. Hän koki sielunhoidollisen näkökulman puuttumisen oppaassa valitettavana. Hän kuitenkin ymmärsi, että kunnan varhaiskasvatuksen ympäristössä voi olla haastavaa vastaila esimerkiksi taivaaseen, kärsimykseen, hautaamiseen ja sieluun liittyviin lapsen kysymyksiin sielunhoidollisesta näkökulmasta.

Oma arviomme oppaasta on hyvä. Saimme tuotettua siihen asiat, jotka varhaiskasvatuksen ja muiden asiantuntijoiden haastattelupöytäkirjoista koimme merkittävimmiksi lapsen surun kohtaamisen kannalta. Oppaan sisältö perustuu myös laajaan teorian tietoon, johon koko opinnäytetyöprosessin ajan perehdyimme. Lisäksi onnistuimme sisällyttämään siihen asiantuntijoiden erilaiset toiveet, vaikka opas pysyikin tiiviinä. Olemme tyytyväisiä myös oppaan ulkoasuun.

7 JOHTOPÄÄTÖKSET

7.1 Pohdinta

Opinnäytetyömme tavoitteena oli selvittää, miten lapsi kokee surua, mikä kaikki lapsen surukokemukseen vaikuttaa ja mitä suru voi lapsessa aiheuttaa. Lisäksi tavoitteena oli peilata tuota tietoa siihen, mitä kasvattajan tulee huomioida ja miten hän voi edistää varhaiskasvatuksen olosuhteita tai omaa osaamistaan. Mielestämme onnistuimme näissä tavoitteissamme. Saimme luotettavaa ja monipuolista lähdemateriaalia, joiden avulla lisäsimme myös omaa ymmärrystämme sekä ammatillisuuttamme. Koemme saaneemme vastauksia niihin kysymyksiin, jotka alun perin olimme työllemme asettaneet. Lisäksi prosessin aikana eteemme aukeni uudenlaisia alueita, joita emme olleet osanneet edes etsiä, kuten traumatietoinen työorientaatio, lapsen spiritualiteetti, kuolemakasvatus tai miten monella tavalla ja monesta syystä lapsi voikaan haavoittua menetettyään vanhempansa.

Erityisen arvokkaana koimme varhaiskasvatuksen kentältä saamamme lapsen ja perheen suruun liittyvät ajatukset sekä kokemukset. Jälkeen päin harmittelimme, että emme sisällyttäneet haastatteluihin kysymyksiä heidän mielipiteistään varhaiskasvatuksen tämän hetken sellaisista haasteista, joilla on vaikutusta lapsen surun kohtaamiseen. Löysimme kuitenkin varhaiskasvatuksen haasteista ja kipukohdista muita hyviä aineistoja.

Raporttimme nimi haki lopullista muotoaan monta kertaa. Ensin pyrimme korostamaan siinä nimenomaan lapsen surun kohtaamista sekä sen ennaltaehkäisevyyden merkitystä. Vaikka työn edetessä nimi alkoikin saada uusia muotoja, ennaltaehkäisevyys sekä kohtaaminen säilyivät isona osana koko työskentelyn motivaatiota. Raportin lopullinen nimi määrittyi kuvaamaan sitä ydintä, mistä mielestämme varhaiskasvattajan vuorovaikutteisessa työssä on kysymys lapsen tunteiden edessä; ymmärryksestä ja myötäelämisestä. Henkilökohtaisen kontaktimme vaikutuksesta opinnäytetyö sai lisäksi pienen saatetarinan sekä nimeen sitaatin ”On mulla isi”.

Pulkkisen antama haastattelu oli meille merkittävä, koska sen avulla saimme tuoreen näkökulman suruun. Monet asiat, kuten kiintymyssuhteen jatkuvuus läheisen kuoleman jälkeen tai myönteinen suru olivat meille vielä melko tuntemattomia. Emme arvanneet prosessin alussa, kuinka käsityksemme surusta tulisi muokkautumaan. Pulkkisen vaihtoehtoinen ajattelutapa oli meille tarpeellinen kommunikointiväline tieteellisten teorioiden, selitteiden ja mallien välillä. Lisäksi Itkosen sekä Tuusulan seurakunnan varhaiskasvatuksen haastattelut prosessin loppupäässä antoivat vahvistusta jo tehdyille työlle sekä avarsivat lisää ajatuksiamme. Itkonen ja Varkemaa puhuivat lapsen merkityksen etsinnästä surussa sekä spiritualiteetin tukemisesta. Nuo haastattelut sekä artikkeli Teologia-lehdessä avasivat meille ihan uuden näköalan lapsen spiritualiteettiin. Opimme, että lapsen spiritualiteetin vahvistamisella on myös psyykkisiä haasteita ennaltaehkäisevä vaikutus. Ymmärrämme, että lapsen saadessa vapaasti ilmaista spiritualiteettiaan hänen on luontevaa hyödyntää sen kannattelevaa voimaa myös nuoruudessa. Lapsen spiritualiteetti on valtava voimavara sekä hyvä työkalu myös kasvattajalle tai nuoriso-ohjaajalle. Koemme kirkollisen koulutuksen tukevan tässä vahvasti ammatillisuuttamme myös sosionomin työkentällä.

Mielestämme lapsen pohtimista ja ihmettelyä tulisi tukea siksikin, että hän saisi vahvan mallin jo varhaiskasvuvaiheesta siitä, mitä kaikkea elämällä ja maailmassa on tarjolla älylaitteiden ulkopuolella. Ajattelusta ja elämyksistä nauttiva orientaatio jää elämään lapsen mieleen niin, että hänellä on tulevaisuudessakin tiedossaan ja kokemusmuistissaan paljon ammennettavaa.

Spiritualiteetti asettuu kuitenkin aika herkkään ja tulenarka-alueeseen. Nykyään kaikenlainen uskonnollisuuteen tai hengelliseen viittaava puhe on punnittava hyvin tarkkaan, koska aihe ei kaikille sovi. Koemme tämän toisaalta aika surullisena. Eteen saattaa tulla tilanteita, jossa lapsi selvästi hyötyisi hengellisen tai spiritualiteettisen ajattelun vahvistamisesta, mutta vanhempien asenne estää sen.

Tarkastellessa surevan lapsen tilannetta tulisi aina mielestämme keskittyä hänen yksilölliseen tapaansa surra sekä ymmärtää, että menetyskokemus tulee osaksi hänen elämäänsä. On vahingollista kuvitella, että lapsi voisi aikuisen ohjauksella

jollain tavalla pyyhkiä merkittävän surukokemuksen elämästään pois. Lasta tulee rohkaista ja kannustaa olemaan kokemuksestaan avoin sekä omaksumaan se osaksi omaa elämäntarinaansa. Yleisesti vallalla oleva positiivisuuden psykologia, joka voi helposti syyllistää surevan, saattaa vaikuttaa välillisesti lapseenkin niin, että hän alkaa piilotella tunteitaan sekä häpeämään itseään.

Sukeltaessamme traumojen, kriisien ja traumahäiriöiden maailmaan huomasimme, kuinka oleellisesti ne liittyvät lapsen suruun. Lapsen surun komplisoituminen sekä siitä johtuva häiriökäyttäytyminen ovat usein pienestä kiinni. Surun ympärillä vaikuttavista asioista on tarpeellista tietää, jotta surevan lapsen kanssa kohtaaminen olisi mahdollisimman korjaavaa. Opimme, että voi olla haastavaa erottaa lapsen tavanomainen sureminen traumakäyttäytymisestä. Kasvattajalla tulee olla valppautta sekä ymmärrystä nähdä lapsen surun ja käytöksen taakse. Aineistojen mukaan lapset usein piilottavat suruaan tai vanhemman kanssa kohtaamattomuudesta koitunutta häpeäänsä erilaisten tunnemyrskyjen taakse. Ajattelempa, että kasvattajan havainnointikyky, ymmärrys lapsen suremisesta ja sen vaikuttamista, empatiakyky sekä lapsilähtöisyys ohjaavat häntä kohtaamaan tilanteet aidosti.

Kaikesta teoriasta ja tiedosta huolimatta surevan lapsen kohtaaminen on hyvin yksinkertaista. On tärkeää, että kasvattaja mieltää surevan lapsen omana persoonanaan sekä toimii aktiivisena kuuntelijana. Se, että suru on viime aikoina nostettu esille myös mediassa ja että sitä tutkitaan lisää, on hyvä asia. Suru kuuluu ihmisen elämään ja me kaikki joudumme kohtaamaan sitä joskus, joko omaamme tai lähimmäisen. Erityisesti varhaiskasvatuksessa työskennellessä kasvattajan omat menetykset ja tavat käsitellä menetystä on tärkeää tiedostaa. Huomasimme aiheen ravistelevan hereille myös omaa menneisyyttämme. Päätimme olla surukokemuksistamme toisillemme avoimia ja peilasimme niistä nousevia tuntemuksiamme käsiteltäviin aiheisiin. Huomasimme näin saavamme prosessista myös enemmän irti, ja ajattelempa löytäneemme tuleviin ammatteihimme lasten ja nuorten kanssa varmemman ja rohkeamman työotteen. Saimme esimakua myös siitä, kuinka paljon helpompaa työ tulee olemaan, kun on käsitelty ja läpikäynyt omaa menneisyyttään ja haavojaan.

Ajattelemme, että lasten psyykkisten haasteiden ennaltaehkäisy on hankkeemme merkityksellisin taustatekijä. Yksi meistä valmistuu kirkon nuorisotyöntekijäksi. Nuorisotyön kontekstissakin ajatellen varhaislapsuuden kipukohtiin puuttuminen on ensiarvoisen tärkeää. Nuoren kasvukipuilun edessä on tärkeää ymmärtää, miten hänen menneisyytensä voi vaikuttaa tähän hetkeen. Olemme eri yhteyksissä huomanneet, kuinka monen nuoren kivut ja haavat liittyvät jollain tavalla suruun. Siksi olimmekin harmissamme siitä, että emme saaneet Covid-19-tilanteesta johtuen kootuksi pientä ryhmää varhaislapsuudessa läheisensä menettäneitä nuoria kertomaan kokemuksistaan haastattelun muodossa.

Olemme huolissamme tämänhetkisestä maailman tilanteesta, ja sen tuomista lisähaasteista varhaiskasvatuksen kentälle. Mielestämme tulisi nykyistä enemmän tarttua varhaiskasvatuksen keinoin lapsen surun näkyväksi ja huomatuksi tulemiseen. Toivomme, ettei määrärahoja ainakaan nykyistä enempää supistettaisi. Nyt jos koskaan niitä tulisi sen sijaan varhaiskasvatukseen lisätä, koska Covid-19-tilanne on aiheuttanut yhteiskunnassamme lisää huonovointisuutta. Lasten surun kohtaamisten haasteisiin tulisi panostaa entistä enemmän. Meillä on nyt hyvä, oikeudenmukainen ja kattava varhaiskasvatussuunnitelma. Mutta tälläkin hetkellä jo sitä on resurssipulan tai muista syistä kentällä haastavaa joka tilanteessa pystyä noudattamaan. Käsittääksemme tämä aiheuttaa ammattilaisissa suurta huolta ja turhautumista, koska he kokevat, etteivät voi aina tehdä työtään sillä taidolla ja tehokkuudella kuin haluaisivat.

Tehdessämme opasta saimme ideoita ja ehdotuksia myös oppaan laajemmasta käyttöönotosta. Kävi ilmi, että oppaasta olisi hyötyä myös neuvoloissa sekä muissa terveydenhuollon palveluissa, joissa ollaan tekemisissä lasten kanssa. Saimme ehdotuksen oppaan tarpeellisuudesta myös saattohoitokodeissa, joissa halutaan tukea lapsen surua sekä seurakunnan lapsi- ja perhetyössä. Yhtä lailla seurakunnan lastenohjaajat kuin varhaiskasvatuksen kasvattajatkin hyötyisivät yksinkertaisesta ja helposti luettavasta oppaasta lapsen surusta. Opinnäytetyötämme sekä oppaasta syntyikin yksi Tuusulan seurakunnan ja kunnan varhaiskasvatuksen yhteistyön kulmakivi. Yhteistyötä seurakunnan ja kunnan välille lapsen surun kohtaamisessa ja tukemisessa aletaan Tuusulassa nyt rakentamaan osaksi varhaiskasvatussyhteistyötä.

Tekemämme tiivis opas on helppolukuinen kiireisessä varhaiskasvatuksen arjessa. Kasvattajat voivat oppaasta nopeasti kerrata tärkeimmät asiat lapsen ja perheen surun kohtaamisessa. Surevan kohtaaminen tapahtuu yleensä yllättävästi eikä siihen välttämättä aina ehdi ennalta valmistautumaan. Tähän tarkoitukseen lyhyt ja tiivis opas on suuri apu varhaiskasvatuksen arkeen. Oppaan aihealue ja laaja lähdeaineisto voi herättää myös kiinnostuksen kouluttautua lisää.

7.2 Kehitysideat

Lapsen läheisen kuolemasta johtuvan surun kohtaamista päiväkodissa sekä sen vaikuttavuutta tulisi mielestämme tutkia lisää, etenkin psyykkisten häiriöiden ennaltaehkäisemisen näkökulmasta. Näin kohtaamisen ja myötäelämisen keinoja voitaisiin kehittää entistä vaikuttavimmiksi, ja surun komplisoitumisesta johtuviin häiriöihin päästäisiin tehokkaammin vaikuttamaan varhaiskasvatuksen keinoin.

Opinnäytetyötä tehdessämme tutustuimme käsitteeseen traumainformoitu työorientaatio. Ajatteleimme, että jos ideaali tilanne olisi traumainformoitu yhteiskunta, olisi loogista, että lasten kanssa työskentelevät henkilöt omaksuisivat orientaation osaksi työtään sekä ajatteluaan. Toivomme näkevämme traumainformoidun työotteen osana varhaiskasvatuksen sisäistä koulutussuunnitelmaa. Kun kasvattajalla on ymmärrys kokonaisesta itsestä haavoineen sekä yhteys omaan sisimpään, hän kykenee kohtaamaan lapsen aidosti ja kokonaan. Ennen kaikkea toivomme, että kasvattajien tietoa surusta oltaisiin valmiita päivittämään sekä syventämään ja että he saisivat vahvan ammatillisen tuen lapsen surun kohtaamiseen.

Mielessämme syntyi ajatus myös surun kohtaamiseen liittyvästä varhaiskasvatuksen ja vanhempien yhteiskoulutuksesta. Koulutus voisi synnyttää rakentavaa keskustelua surun kohtaamisen menetelmistä varhaiskasvatuksen opettajien ja vanhempien kesken. Koulutus voisi olla toiminnallinen ja osallistava, jolloin myös tutustuminen olisi luontevampaa. Ajatteleimme yleensäkin tämän tyyppisten

koulutusten ja tilaisuuksien aiheesta riippumatta voivan olla kasvatusyhteistyölle eduksi.

Oppaan mahdollisen jatkokehittämisen näemme laajana. Monet tahot, kuten haastatteluissakin ilmeni, voisivat hyötyä juuri tämän kaltaisesta oppaasta. Opasta voisi markkinoida esimerkiksi neuvoloihin, kouluihin, saattohoitoon sekä seurakuntiin ja sitä voisi hyödyntää laajasti muillekin aloille, joissa työskennellään lasten, nuorten sekä perheiden kanssa. Varkemaa toivoi voivansa jonain päivänä hyödyntää opasta esimerkiksi kohdatessaan lapsia hautajaisissa ja siunaustilaisuuksissa. Hän toivoi opasta myös erikseen vanhemmille vastaamaan kysymyseen; miten auttaa omaa lasta menetyksen ja surun keskellä. Akaan seurakunnan nuorisotyöntekijä toivoi saavansa käsiinsä myös oppaan, joka koskisi rippikoulu-ikäisten surua. Tästä mieleemme nousi ajatus oppaasta nuoren surusta seurakunnan, koulujen ja esimerkiksi lastensuojelun eri ympäristöihin. Nuorisotyöntekijä mainitsi seurakuntakontekstiin tehtävässä mahdollisessa oppaassa olevan tärkeää myös sielunhoidollinen näkökulma.

Lisäksi saimme ajatuksen menetelmä-oppaasta, joka olisi ikään kuin jatko-osa ensimmäiselle. Oppaassa avattaisiin esittelemiämme menetelmiä surun kohtaamiseen laajemmin.

LÄHTEET

- Aitlahti, K., Pulkkinen, H. & Reinikainen, S. (2016). Aikuinen lapsen hengellisenä matkakumppanina. *Diakonia* 4, 36-37. Saatavilla <https://evl.fi/documents/1327140/48804330/Diakonia-4-2016-1.pdf/921f764b-a7b4-1b8b-60ff-1ede99ba03e8?t=1550574993000>
- Aronen, E. & Suomalainen, L. (2015). Traumaperäiset stressihäiriöt ja sopeutumishäiriöt. Teoksessa K. Kumpulainen, E. Aronen, H. Ebeling, E. Laukkanen, M. Marttunen, K. Puura & A. Sourander (toim.), *Lastenpsykiatria ja nuorisopsykiatria* (s. 336-344). Helsinki: Duodecim.
- Auvinen, E. (2020). Kasvattajan itsetuntemus ja Internal Family Systems – sisäisen perheen harmoniasta myötätuntoiseen kohtaamiseen. Teoksessa A. Sarvela & E. Auvinen (toim.), *Yhteinen kieli. Traumatietoisuutta ihmisten kohtaamiseen* (s. 168-199). Helsinki: Basam Books Oy.
- Butters, M. (2020). Kulttuurisia näköaloja suruun. Teoksessa T. Lahti (toim.), *Suru* (s.18-24). Helsinki: Kustannus Oy Duodecim.
- Cacciatore, R., Riihonen, R. & Tuukkanen, K. (2013). Ammatilainen lasten tunteiden tulkkina. Teoksessa M. Oulasmaa (toim.) & R. Riikonen(toim.), *Ammattikasvattajan kielletyt tunteet* (s. 21-39.) Helsinki: Väestöliitto.
- Cleve, E. (2002). *Pidä isää kädestä! Kaksivuotias kriisiterapiassa*. Helsinki: Werner Söderström Oy.
- Eriksson, E. & Arnkil, T.E. (2012). *Huoli puheeksi. Opas varhaisista dialogeista*. Helsinki: Stakes.
- Espoo. Sosiaali- ja terveyspalvelut. Lapsiperheiden palvelut. Lasten puhe ja toimintaterapia sekä psykologipalvelut. Lasten puheterapia/ Ohjeita ja harjoituksia/ Tunnetaidot. Saatavilla https://www.espoo.fi/fi-FI/Sosiaali_ja_terveyspalvelut/Lapsiperheiden_palvelut/Lasten_puhe_ja_toimintaterapia_seka_psykologipalvelut/Lasten_puheterapia/Ohjeita_ja_harjoituksia/Tunnetaidot

- Fonsén, E., Heikka, J. & Elo, J (2014). Osallisuutta edistävän suunnittelun tasot. Teoksessa J. Heikka, E. Fonsén, J. Elo & J. Leinonen (toim.), *Osallisuuden pedagogiikkaa varhaiskasvatuksessa* (s.16-40). Tampere: Suomen Varhaiskasvatus ry.
- Haapsalo, T. (2013). Lapsi ja tunteet. Teoksessa S. Saarinen, *Tää olis keskellä* (s.154-164). Helsinki: Lasten keskus ja Kirjapaja Oy.
- Heckmanequation. Resource. Quality early childhood education: Enduring benefits. Saatavilla <https://heckmanequation.org/resource/quality-early-childhood-education-enduring-benefits/>
- Hiltunen, H.-R. (2016). Lapsen ja nuoren surun tukeminen. Opas lasten ja nuorten kanssa työskenteleville. <https://www.nuoretlesket.fi/wp-content/uploads/2010/06/Lapsen-ja-nuoren-surun-tukeminen.pdf>
- Holm, T. & Turunen, T. (2005). *Minun suruni. Aikuisen opas*. Helsinki: Psykologien Kustannus Oy.
- Holmberg, T. (2003). Leikkiin on kirjoitettu lapsen surun sanat. Teoksessa J. Erkkilä, T. Holmberg, S. Niemelä & H. Ylönen (toim.), *Surevan lapsen kanssa* (s. 57-95). Helsinki: SMS- Tuotanto Oy.
- Isoherranen, K. (2005). *Moniammatillinen yhteistyö*. Vantaa: Dark Oy.
- Itä-Suomen yliopisto. Uutinen. Koulutus ja oppimisympäristöt. Saatavilla <https://www.uef.fi/fi/uutinen/varhaiskasvatuksen-opettajapulaa-helpotetaan-monimuotokoulutuksella>
- Juusola, M. (2017.) *Vahvaksi rakastetut lapset*. Helsinki: Otava.
- Jääskinen, A-M. (2017). *Mitä sä rageet? Lapsen ja nuoren tunnetaitojen tukeminen*. Helsinki: Lasten Keskus ja Kirjapaja Oy.
- Kanninen, K. & Sigfrids, A. (2012). *Tunne minut! Turva ja tunteet lapsen silmin*. Jyväskylä: PS- Kustannus.
- Kansallinen koulutuksen arviointikeskus. Varhaiskasvatus. Varhaiskasvatuksen laatu arjessa. Saatavilla <https://karvi.fi/publication/varhaiskasvatuksen-laatu-arjessa-varhaiskasvatussuunnitelmien-toteutuminen-paivakodeissa-ja-perhepaivahoidossa-4/>
- Kataja, E. (2014). Yhteinen osallisuus varhaiskasvatuksen pedagogiikassa. Teoksessa J. Heikka, E. Fonsén, J. Elo & J. Leinonen (toim.), *Osallisuuden pedagogiikkaa varhaiskasvatuksessa* (s. 56-79). Tampere: Suomen Varhaiskasvatus ry.

- Kilpeläinen, A.-E. (15.5.2019). Lapsi tarvitsee tilaa ja tukea hengelliselle kehitykselleen. *Teologia*. Saatavilla <https://teologia.fi/2019/05/lapsi-tarvitsee-tilaa-ja-tukea-hengelliselle-kehitykselleen/>
- Kinanen, M. (2009). *Surusäkki. Vertaisryhmätyöskentelyä lasten sururyhmille*. Helsinki: Lasten Keskus / LK- kirjat.
- Kiviniemi, L. (2008). *Psykiatrisessa hoidossa olleen nuoren aikuisen kokemuksia elämästään ja elämää eteenpäin vievistä asioista*. Kuopion yliopisto. Julkaisut. Saatavilla 14.5.2020 https://epublications.uef.fi/pub/urn_isbn_978-951-27-1060-7/urn_isbn_978-951-27-1060-7.pdf
- Kiviniemi, L. (2009). Nuorten omat kokemukset psyykkisestä pahoinvoinnista ja paranemisesta. Teoksessa A- L. Lämsä (toim.), *Mun on paha olla. Näkökulmia lasten ja nuorten psyykkiseen hyvinvointiin* (s. 111-120). Jyväskylä: PS- kustannus.
- Kumpulainen, K. (2015). Pienten lasten suuret ajatukset: dialoginen merkityksenanto lasten osallisuuden ja kehityksen voimavaroina. Teoksessa M. Ubani, S. Poulter & A. Kallioniemi (toim.), *Uskonto lapsuuden kulttuureissa* (s. 56-78). Helsinki: Lasten Keskus.
- Kuvajainen, M. & Linner Matikka, J. (2019). Ace- tutkimukset ja traumainformoitu työ. LAMK pro. Saatavissa <http://www.lamkpub.fi/2019/11/05/ace-tutkimukset-ja-traumainformoitu-tyo/>
- Kärkkäinen, K. (2020). Lapsen suru. Teoksessa T. Lahti (toim.), *Suru* (s. 90-97). Helsinki: Duodecim.
- L417/2007Lastensuojelulaki. Saatavilla 18.3.2020 <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2007/20070417>
- L540/2018Varhaiskasvatustilaki. Saatavilla 18.3.2020 <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2018/20180540>
- Lapset kertovat. Toimintamme. Sadutus. Sadutusohje. Saatavilla <https://lapsetkertovat.org/toimintamme/sadutus/sadutusohje/>
- Leinonen, J. (2014). Pedagogisia näkökulmia lasten osallisuuden tukemiseen varhaiskasvatuksessa. Teoksessa J. Heikka, E. Fonsén, J. Elo & J. Leinonen (toim.), *Osallisuuden pedagogiikkaa varhaiskasvatuksessa* (s.16-40). Tampere: Suomen Varhaiskasvatus ry.

- Malinen, B. (2010). *Elämää kahlitseva häpeä*. Helsinki: Kirjapaja.
- Marjamäki, E., Kosonen, S., Törrönen, S. & Hannukkala, M. (2015). *Lapsen mieli. Mielenterveystaitoja varhaiskasvatukseen ja neuvolaan*. Helsinki: Suomen mielenterveysseura.
- Mattila, K. (2011). *Lapsen vahvistava kohtaaminen*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Mieli. Mielenterveys. Vaikeat elämäntilanteet. Lapsi suree omalla tavallaan. Saatavilla 6.9.2020 <https://mieli.fi/fi/mielenterveys/vaikeat-el%C3%A4m%C3%A4ntilanteet/suru/lapsi-suree-omalla-tavallaan>
- Monimuotoiset perheet. Ammattilaiset ja opiskelijat. Monimuotoisten perheiden kohtaaminen. Leskiperheen kohtaaminen. Saatavilla 11.7.2020 <https://monimuotoisetperheet.fi/ammattilaiset-ja-opiskelijat/kohtaminen/leskiperheen-kohtaaminen/>
- Nurmi, P & Schulman, M. (2013). Trauman synnyttämä viha. Teoksessa P. Nurmi (toim.), *Lapsen ja nuoren viha* (s.163-170). Jyväskylä: PS-Kustannus.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö. (2017). Varhaiskasvatuksen kehittämisen tiekartta vuosille 2017–2030. Suuntaviivat varhaiskasvatukseen osallistumistasen nostamiseen sekä päiväkotien henkilöstön osaamisen, henkilöstörakenteen ja koulutuksen kehittämiseen. Saatavilla 18.9.2020 <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/80221/okm30.pdf>
- Opetushallitus. (2018). Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2018. Määräykset ja ohjeet 2018:3a. Saatavilla 18.3.2020 https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf
- Pihlaja, P. (2018). Sosiaalis-emotionaalinen kehitys ja sen vaikeudet. Teoksessa P. Pihlaja & R. Viitala (toim.), *Varhaiserityiskasvatus* (s. 141-181). Jyväskylä: PS- kustannus.
- Poijula, S. (2016). *Lapsi ja kriisi. Selviytymisen tukeminen*. Helsinki: Kirjapaja Oy.
- Poijula, S. (2018). *Resilienssi. Muutosten kohtaamisen taito*. Helsinki: Kirjapaja.
- Riihonen, R. (2013). Ammattilaisen omat tunteet haasteina ja työkaluina. Teoksessa M. Oulasmaa(toim.) & R. Riikonen(toim.), *Ammattikasvattajan kielletyt tunteet* (s. 41-46.) Helsinki: Väestöliitto.

- Riihonen, R., Koskinen, M. & Piitulainen, M. (2020). *Kuinka kiukku kesytetään? Lasten aggressiokasvatus*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Roos, P. (2014). Päiväkodin arki lasten kertomana. Teoksessa J. Heikka, E. Fonsén, J. Elo & J. Leinonen (toim.), *Osallisuuden pedagogiikka varhaiskasvatuksessa* (s.16-40). Tampere: Suomen Varhaiskasvatus ry.
- Ruishalme, O. & Saaristo, L. (2007). *Elämä satuttaa. Kriisit ja niistä selviytyminen*. Helsinki: Tammi.
- Sajaniemi, N., Suhonen, E., Nislin, M. & Mäkelä, J. (2015). *Stressin säätely*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Satuhieronta. Satupankki-Satuhierontaohjaajat. Voimauttavat sadut. Saatavilla <https://satuhieronta.fi/satupankki-satuhierontaohjaajat/voimauttavat-sadut/>
- Schulman, M. (2015). Tämän päivän psykoanalyttinen käsitys lapsen kehityksestä. Teoksessa K. Mankinen, I. Jokinen, R. Lintu & M. Schulman (toim.), *Pikkulapsesta koululaiseksi. Psykodynaaminen näkökulma tunne-elämän ja ihmissuhteiden kehitykseen* (s. 47-74). Helsinki: Therapie-säätiö.
- Surevan kohtaaminen. [Surevan kohtaaminen- hanke] (26.5.2020). Webinaari: Perheenjäsenten tukeminen surussa [Video]. Saatavilla https://www.youtube.com/watch?v=szTMHdVee5s&feature=emb_title
- Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Erityistä. Saatavilla 11.5.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/lapsenjanuoren-suru/#erityista>
- Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Mistä apua surevalle. Avun kanavia. Saatavilla 12.8.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/avun-kanavia/>
- Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Mistä apua surevalle. Vertaistuki. Saatavilla 12.8.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/vertaistuki/>
- Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Kuoleman ymmärtäminen eri kehityskausilla. Saatavilla 16.6.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/lapsenjanuorensuru/#ymmartaminen>
- Tamminen, T., Karlsson, L. & Santalahti, P. (2016). Mielenterveyden edistäminen ja ennaltaehkäisy. Teoksessa K. Kumpulainen, E. Aronen, H.

- Ebeling, E. Laukkanen, M. Marttunen, K. Puura & A. Sourander (toim.), *Lastenpsykiatria ja nuorisopsykiatria* (s. 428-436). Helsinki: Duodecim.
- Tuukkanen, K. (2013). Ilon kokemukset varhaiskasvatuksessa. Teoksessa M. Oulasmaa(toim.) & R. Riikonen (toim.), *Ammattikasvattajan kielletyt tunteet* (s. 19-20.) Helsinki: Väestöliitto.
- Tuusula. Varhaiskasvatus ja koulutus. Varhaiskasvatus. Päiväkodit. Saatavilla 11.5.2020 https://www.tuusula.fi/paivakodit/index.tmpl?sivu_id=1078
- Tuusulan kulttuurikasvatussuunnitelmat. Taika Kultsu. Saatavilla 4.7.2020 https://www.tuusulankulttuurikasvatus.fi/index.tmpl?sivu_id=9007
- Tuusulan kunta (2019). Tuusulan varhaiskasvatussuunnitelma 2019. https://www.tuusula.fi/index.tmpl?sivu_id=992
- Tuusulan kunta. Varhaiskasvatus ja koulutus. Kaikki perhepalvelut. Yhteistyö. Saatavilla 4.7.2020 https://www.tuusula.fi/sivu.tmpl?sivu_id=9040
- Tuusulan seurakunta. Hallinto Strategia. Saatavilla 12.5.2020 <https://www.tuusulanseurakunta.fi/1100-strategia>
- Tuusulan seurakunta. Toiminta. Lapset ja perheet. Saatavilla 12.5.2020 <https://www.tuusulanseurakunta.fi/lapset-ja-perheet>
- Uittomäki, S., Mynttinen, S. & Laimio, A. (2011). *Miten tukea lasta, kun läheinen on kuollut? Opas läheisille sekä lasten ja nuorten parissa työskenteleville*. Saatavilla https://www.nuoretlesket.fi/wp-content/uploads/2010/06/lapsiopaskirja_2013.pdf
- Unicef. Lapsen oikeuksien sopimus. Saatavilla 18.3.2020 <https://www.unicef.fi/lapsen-oikeudet/>
- Väestöliitto. Vanhemmuus. Tietoa vanhemmille. Pienten lasten vanhemmat. Lapsi ja seksuaalisuus. Seksuaalikasvatuksen pääkohdat. Kehotunnekasvatus. Tunnetaidot. Saatavilla 10.4.2020 https://www.vaestoliitto.fi/vanhemmuus/tietoa_vanhemmille/pienten_lasten_vanhemmat/lapsijaseksuaalisuus/seksuaalikasvatuksen-paakohdat/kehotunnekasvatus/tunnetaidot/

Yle, Suomi (tuotanto) (2018). Kulttuurcocktail Puheessa. Surua ei voi suorittaa (tallenne). Yle Areena 5.10.2018. Saatavilla <https://areena.yle.fi/audio/1-4531895>

Yli-Koski-Mustonen, S. (2019). *Yhteistyötä koreittain. Seurakunta varhaiskasvatuksen, koulun ja oppilaitosten kanssa*. Lasten keskus ja Kirjapaja Oy.

LIITE 1. Tutkimuslupa

Tuusulan kunta
Varhaiskasvatuspäällikkö
tutkimuslupa

Viranhaltijapäätös
26.05.2020

1 (4)
§ 28

Tämä asiakirja on sähköisesti hyväksytty Tuusula asianhallintajärjestelmässä

TUUDno-2020-1277

Tutkimuslupa, Surun kohtaaminen osana tunnekasvatusta varhaiskasvatuksessa

Diakonia-ammattikorkeakoulun sosionomi-opiskelijat Riina Granqvist, Sini Torikka ja Sanni Harjula anovat tutkimuslupaa Tuusulan kunnan varhaiskasvatuspalveluista sosiaali- ja terveysalan AMK-tutkinnon opinnäytetyötä varten.

Tutkimuksen nimi on "Surun kohtaaminen osana tunnekasvatusta varhaiskasvatuksessa".

Opinnäytetyön tavoitteena on tuottaa opas Tuusulan varhaiskasvatuksen työntekijöille. Opas sisältää tietoa lapsen surusta ja surun kohtaamisesta kuolemasta johtuneen menetyksen jälkeen. Oppaan tarkoituksena on antaa myös lisää välineitä sekä menetelmiä surun käsittelyyn lapsen kanssa ja rohkaista kasvattajia tunnistamaan lapsen suru ja ottamaan se puheeksi perheen kanssa. Isommassa kuvassa tavoitteena on ennaltaehkäistä komplisoituneesta surusta muodostuvia traumoja sekä henkisiä painolasteja myöhemmin henkilön elämässä.

Opinnäytetyö on produktiivinen kehittämisshanke ja puhelin /sähköpostihaastattelua käytetään tiedon keräämiseen.

Opinnäytetyön kohderyhmänä ovat erityisesti varhaiskasvatuksessa mukana olevat lapset ja perheet sekä kasvattajat.

Yksikkö, jossa tutkimus tehdään: Mikkolan päiväkot

Aineiston keruu-aika on 25.5-31.7.2020, tutkimuksen arvioitu valmistumisaika on 3.10.2020.

Liitteet:

- 1 Tutkimussuunnitelma Granqvist, Harjula, Torikka
- 2 Tutkimuslupa-anomus Granqvist, Harjula, Torikka

Päätöksen peruste

Sivistyksen toimialueen toimintasääntö 1.5.2019 alkaen, varhaiskasvatuspäällikön toimivaltuudet

Päätös

Myönnän tutkimuslupan anomuksen mukaisesti.

Tutkimustyössä ja aineiston käsittelyssä tähdennetään erityisesti vaitiolovelvollisuutta. Tutkimus ei saa sisältää henkilöiden tunnistetietoja eikä tutkimuksesta synny rekisteriä. Aineisto tulee käsitellä loppuraportissa ilman nimiä ja tunnistamattomana tilastotietona. Tutkimukseen osallistuminen on vapaaehtoista. Tutkimuksen tekijä huolehtii suostumusten pyytämisestä. Tutkimustyötä sitoo tutkimustyön yleiset eettiset periaatteet ja tutkimusaineisto tulee hävittää tutkimuksen valmistuttua. Valmiista tutkimusraportista edellytetään lähettämään kappaleet luvan myöntäneelle taholle.

Tiedoksi

tutkimusluvan hakijat, ko. varhaiskasvatusyksiköt, kasvatus- ja sivistyslautakunnan puheenjohtaja, kasvatus- ja sivistyslautakunta

Tuusulan kunta
Varhaiskasvatuspäällikkö
tutkimuslupa

Viranhaltijapäätös
26.05.2020

2 (4)
§ 28

Tämä asiakirja on sähköisesti hyväksytty Tuusula asianhallintajärjestelmässä

Allekirjoitus

Hannamari Halinen, varhaiskasvatuspäällikkö

Viranhaltijapäätöksen nähtävänäolo

Viranhaltijapäätös on julkaistu kunnan yleisessä tietoverkossa 26.5.2020.

LIITE 2. Opas

OPAS LAPSEN SURUN KOHTAAMISEEN VARHAISKASVATUKSESSA

*Surevan lapsen tukemisessa ei tarvitse olla surun ammattilainen, riittää,
että on lapselle läsnä ja valmis kulkemaan hänen rinnallaan.*

**OPAS LAPSEN SURUN KOHTAAMISEEN
VARHAISKASVATUKSESSA**

Riina Granqvist
Sanni Harjula
Sini Torikka

Opas on tehty sosionomiopintojemme opinnäytetyön
***“ON MULLA ISP” Lapsen surun ymmärtäminen ja
myötäeläminen varhaiskasvatuksessa, kun läheinen kuolee***
yhteydessä 2020. Yhteistyökumppaneina toimivat Tuusulan
kunnan varhaiskasvatuksen Mikkolan toimipiste sekä
Tuusulan seurakunta.

Kädessäsi on opas, jonka olemme tuottaneet varhaiskasvatuksen työntekijöiden avuksi surevan lapsen sekä koko perheen kohtaamiseen. Oppaasta löydät tietoa sekä vinkkejä surun käsittelemiseen yksilöllisesti lapsen tai koko lapsiryhmän kanssa. Korostamme yhteistyötä, lapsi- ja perhelähtöisyyttä sekä tuen ja palveluohjauksen merkitystä surun kohtaamisessa. Pyrimme vastaamaan oppaalla kysymykseen, kuinka luoda varhaiskasvatukseen tilaa, jossa lapsi saa käsitellä suruaan turvallisesti ja tuntea tulevansa surunsa kanssa kohdatuksi.

Aamulla varhaiskasvatusyksikköön tuleva lapsi tuo mukanaan mielessään kokemuksensa, huolensa, muistonsa ja pelkonsa sekä koko elinympäristönsä perheenjäsenineen.

Suru on tunne tai reaktio, jonka ihminen kohtaa menetettyään jotain hänelle itselleen merkittävää ja tärkeää. Suru syntyy henkilön menetettyä yhteyden kiintymyksen kohteeseensa.

Lapsen suremisen tapa ja kuoleman ymmärtäminen liikkuvat kehityspsykologisesti lapsen kognitiivisen kehityksen mukana. Läheisen kuolema vaikuttaa lapsen tai nuoren kehitykseen, sillä se osuu erityisen herkkään ikävaiheeseen. Menetyksen kokeminen saattaa aiheuttaa taantumista kehityksessä, vaikuttaa käytökseen tai aiheuttaa nopean henkisen kypsymisen lapsen ikätasoon verrattuna. Lapsi saattaa alkaa kantamaan liikaa vastuuta. Kun lapsi alkaa kantamaan vastuuta koko perheen selviytymisestä, hän käyttäytyy liioitellun reippaasti. Tällä hän kokee vaikuttavansa lähipiirinsä huoliin lieventävästi ja ansaitsevansa sosiaalisen paikkansa.

Pienet lapset kokevat asioita kehollisesti ja aivan pienelle lapselle kuolema on tilapäinen tai hetkellinen tapahtuma, eikä hän pysty ymmärtämään sen lopullisuutta. Lapsen akuutti suru sisältää tavallisesti kaipausta, tunnetuskaa ja ikävöintiä. Myös ruumiilliset oireet, kuten perhoset vatsassa, sydämen sykkeen muutokset, huimaus ja toistuva haukottelu ovat tavallisia. Joskus yhteyden tunne toisiin sekä minä- tunne saattavat heiketä ja päämäärätietoisuus sekä yleinen hyvinvointi vähentyä. Keskittymiskyvyn heikkenemistä tai häiriökäyttäytymistä voi

ilmaantua sellaisillekin lapsille, joilla niitä ei aiemmin ollut. Surevalla lapsella voi ilmetä myös kipuja sekä muutoksia ruokailuissa.

Lapsen akuutti suru vaihtelevin reaktioin kestää yleensä noin kuusi kuukautta. Ihannetilanteessa suru muuttuu pikkuhiljaa väljemmäksi ja luontevaksi osaksi lapsen elämää. Lapsi oppii hyväksymään menetyksen, eivätkä ikävöinti, suru tai kaipaus enää hallitse koko ajan hänen mieltään.

Jos lapsi ei läheisen kuoleman jälkeen millään tavalla ilmaise suruaan tai hän kieltää menetyksen tunteet pitkiksi ajoiksi, tarvitaan ammatillista apua. Jos ammatillista apua ei ole saatavilla, suru voi komplisoitua ja lapsi alkaa oirehtia psyykkisesti voimakkaammin.

*Kaikille sureville, myös lapsille tulee sallia aikajana
molempiin suuntiin ja lupa pysähtyä menetykseen.
Suru kulkee mukana lapsen kasvaessa.*

LAPSEN KUOLEMAN KÄSITYS IKÄKAUSIEN MUKAAN

Lapsi aistii ympärillä olevien tunnetilat ja ikävöi menehtynyttä. Muutos perustarpeiden turvallisuudessa tai säännöllisyydessä aiheuttaa pelon sen jatkuvuudesta. Avoin keskustelu tukee kuoleman käsittelyä vanhempana.

0-2

Lapsi ajattelee kuolemaa lepona tai poissaolona. Lapsi oppii käsittelemään kuolemaa leikkien kautta ja pyrkii suojaamaan itseään turvattomuuden tunnetta aiheuttavilta ajatuksilta mielikuvituksen ja maagisen ajattelun avulla. Lapsi kykenee tuntemaan empatiaa toisia kohtaan.

3-5

Lapsen kuoleman pysyvyyden tiedostaminen ja syy-seuraus suhteiden ymmärtäminen lisää pelkoa. Lapsi on utelias ja kyselevä; kysymyksiin tulee vastata rehellisesti. Lapsi huomioi surevaa ja kykenee osoittamaan empaattisuuttaan teoillaan.

6-9

ENNALTAEHKÄISEMISEN TÄRKEYS SURUSSA

Perheen kohdatessa äkillisen kriisin, ennaltaehkäisevä työ tulee kohdistaa oikea aikaan ja ammattimaiseen tuen tarjoamiseen. Näin voidaan ehkäistä perheen ongelmien kasautumista. Huomioimalla lapset tuetaan myös yksin jäänyttä vanhempaa tilanteessa, jossa toinen vanhempi on menehtynyt. Usein vanhemman kuolema jättää lapsen surunsa kanssa yksin, koska jäljelle jääneen vanhemman kaikki voimat menevät omaan suruunsa. Perheen ilmapiiri ja sen sosiaaliset asetelmat vaikuttavat lapsen surukokemukseen. Lapsen jäädessä surussaan ilman tukea, kohtaamista ja tarvittavaa hoivaa, hän on altis erilaisille psyykkisille ongelmille, kuten masennukselle.

On tärkeää kiinnittää huomiota jo pienten lasten kanssa kuolemasta puhumiseen ja surun käsittelemiseen. Tutkimusten mukaan varhaislapsuudessa koetuilla vaikeilla kokemuksilla ja voimakkaalla stressillä on vakavimmillaan laaja- alaisia ja pysyviä vaikutuksia. Muun muassa aivojen rakenteissa ja elintoiminnoissa sekä aikuisikään asti käyttäytymiseen, tunne-elämään ja terveyteen kokonaisuudessaan.

Tutkinnan alla ovat olleet lapsuudessa koettujen vaikeiden elämäntapahtumien, kuten varhaisten menetysten vaikutukset myöhempään terveyteen ja stressinsietokykyyn.

Kun lapsen tai nuoren elämässä riskitekijät vaikuttavat pitkään tai psyykkiset ongelmat sekä häiriöt alkavat varhain, vaarantuu lapsen ja nuoren kehitys kokonaisvaltaisesti. Etenkin emotionaalinen, psyykinen, kognitiivinen ja sosiaalinen kypsyminen saattavat häiriintyä. Sitä enemmän ja pysyvämmän kehitys voi vääristyä, mitä pienemmän lapsen psyykkisestä häiriintymisestä on kyse.

Perheen tilanteen ollessa menetyksen jälkeen poikkeuksellinen, tarvitaan usein perheen ulkopuolista tukea sekä turvallisia aikuissuhteita lapsen hyvinvoinnin varmistamiseksi.

Varhaiskasvatuksen perustehtävänä on suojella lapsen oikeutta turvalliseen ja hyvään lapsuuteen.

TUNNETAIDOT VARHAISKASVATUKSESSA

Tunnetaitokasvatuksessa tutustutaan lasten kanssa tunteisiin; miltä ne tuntuvat ja miksi niitä tulee. Tunnekokemukset ovat usein lapsille uusia ja voimakkaita, joten lasten on vaikea ymmärtää mitä ne ovat ja kuinka niiden kanssa tulee toimeen. Tärkeää on tiedostaa, etteivät tunteet ole vaarallisia, vaan ohi meneviä. Tunnetaitojen harjoittaminen edesauttaa lasta sanoittamaan tunteitaan. Ymmärryksen kehittyessä lapsi oppii hahmottamaan myös aikuisen näyttämiä tunteita. Tämä laajentaa lapsen mahdollisuuksia sisäistää kokemukset elämään kuuluviksi tapahtumiksi. Kielen kehittyessä lapsi kykenee itse kertomaan tunteistaan, jolloin ne saavat entistä enemmän merkitystä.

Tunteiden perusta on kehollinen ja sen takia tunnekokemus syntyy ensin ihmiskehossa. Lapsi tuntee luottamusta turvallista aikuista kohtaan, joka sallii ja kestää lapsen tapaa ilmaista tunteitaan. Lapselle paras paikka harjoitella tunteiden nimeämistä ja käsittelemistä on oma koti ja perhe. Jo pieni vauva pystyy tunnistamaan tunteita toisen kasvoilta ja reagoimaan niihin esimerkiksi itkullaan. Pieni lapsi osaa kokea empatiaa ja pian myös piilottelemaan omia tunteitaan toisilta.

Lapsi ihmettelee ja pohdiskelee luonnostaan elämän ihmeitä ja mysteerejä. Lapsi saattaa avoimesti ihmetellä mihin hänen kuollut läheisensä on mennyt. Lapsen spiritualiteettisia kysymyksiä voi lähestyä lapsen kanssa esimerkiksi sanoittamalla, tarinoilla, laululla, symboleilla, käsitteillä tai rituaaleilla. Lasta ei saa koskaan jättää yksin näiden

pohdintojensa äärelle. Jokaisella lapsella tulisi olla oikeus lohdulliseen näköalaan valtavan menetyksen keskellä.

Haastavassa ja itselleen vieraassa tilanteessa useimmiten lapsen ainoa keino kertoa tunteestaan on siirtää se toiseen ihmiseen. Kasvattajan tehtävä on vastaanottaa lapsen tunne, myötäelää sekä sanoittaa sitä hänelle ja hänen kanssaan. Lapsen tapaa ilmaista itseään tulee kunnioittaa sekä lapsen kaikenlaiset tunneilmaisut tulee ottaa vastaan.

Traumainformoitua työtteen mallia on perustellusti ajateltu sovellettavan varhaiskasvatuksen työkentällä. Työote on tunnehaavoja huomioivaa, kokonaisvaltaista kohtaamista. Vasta kohdattuaan ja tarkasteltuaan omia tunnehaavojaan, kasvattaja kykenee täysipainoisesti ottamaan vastaan lapsen tunnemaailman.

Kuolemakasvatuksen tulisi olla osa varhaiskasvatuksen tunnekasvatusta. Realistista kuolemakäsitystä voidaan alkaa rakentaa jo päiväkodista lähtien. Kun ihminen lapsesta asti tottuu suhtautumaan kuolemaan luontevana osana elämää, siitä tulee osa normaalia. Tällöin kuoleman kohtaaminen on helpompaa myös aikuisena. Lapsiryhmässä tulee myös tutustua yhdessä läsnä oleviin uskontoihin ja katsomuksiin, sekä uskonnottomuutta tarkastella yhtenä katsomuksena.

Suosittelava koulutus tunnetaitoihin
Iloa ja Toivoa: Traumainformoitu kohtaaminen

TUNNETAITOJEN HARJOITTAMISEN VÄLINEITÄ

Alla olevat menetelmät soveltuvat pienryhmä sekä yksilötyöskentelyyn varhaiskasvatuksessa

- Muistelu
→ esimerkiksi yhteisten muistojen, valokuvien tai tavaroiden kautta
- Tunnekuvat
→ avuksi käsittelemään ja sanoittamaan tunteita
- Tunnemittari
→ lapsen reaaliaikaisten tunteiden sanoittamisen harjoitteluun
- Surulaatikko
→ ensiapua ja tarvikkeita surun käsittelyyn
- Suruobjekti
→ esimerkiksi surunalle, jolle kerrotaan omista tunteista
- Sadutus ja satuhieronta
→ tarinoiden avulla käsitellä lapsen mielteitä
- Taidemenetelmät
→ maalaus, piirtäminen, musiikki, tanssi, askartelu ja muu ilmaisu
- Arjen esimerkkejä
→ yhdessä kuolemakasvatuksen kanssa, eläinten ja muiden näkyvien asioiden rajallisuus; myös kastemadot menehtyvät

LASTEN KIRJAT AVUKSI SURUN KÄSITTELYYN

Muistojen puu / Teckentrup, B

Koskettava ja lohdullinen tarina kettu ystävästä, joka elää kaikkien muistoissa aina vaikka onkin poissa.

Surusaappaat/ Franzon, P.

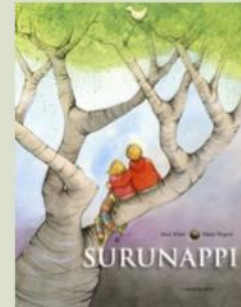
Taidokkaasti kuvitettu tarina tuo vahvasti esiin pienen pojan hämmennyksen ja ristiriitaiset tunteet mummonsa menehdyttyä. Kuinka surumöykky saa käsittelemättömänä askeleen tuntumaan aina raskaammalta

LISÄÄ KIRJAVINKKEJÄ ERILAISIIIN SURUN TILANTEISIIN
 Vanha elefantti (Bourguignon, L.), Koirien taivas (Chicester Clark, E.), Kissaenkeli muuttaa taivaaseen (Korolainen, T.), Jospa ukki nukkuukin (Ranssi-Matikainen, H.), Atte ja Anna: Toivo kantaa. Kun meillä on suru. (Issakainen, T.), Tyttö ja naakkapuu (Jalonen, R.), Nalle pilvennukka kaipaa ystävää (Mähönen, L.), Leikitään hautajaisia (Nilsson, U.)

Surunappi / Mörö, M

Kirjassa kerrotaan menetyksen kohdanneen perheen arjesta hyvinä ja huonoina päivinä. Suru on voimakas tunne muiden tunteiden joukossa. Muistojen vaaliminen auttaa surussa eteenpäin. Apu ja tuki läheisiltä ihmisiltä tuo lohtua. Ja samoin kuin puu saa aina uusia lehtiä, saa ihminen menetyksen jälkeen pikkuhiljaa voimansa takaisin.

Näin pienissä kengissä / Nuotio, E.

Näin pienissä kengissä on runokirja, joiden runoista lapset voivat löytää samaistumiskohteita. Runojen teemoja ovat suru ja murhe sekä erilaiset pettymykset. Runot ovat tehty huumorin pilkahduksin.

"Minä nielaisin murheen murun ja kasvatin mahassa
suuren surun. Se kasvoi minua suuremmaksi,
ei ollut minusta sen kantajaksi.
Äiti tahtoi minua auttaa ja ottaa surusta puolikkaan.
Annoin murun kerrallaan. Ja se katosi kokonaan."
(Tuija Lassila/ Sanojen aika)

SUREVAN PERHEEN KOHTAAMINEN

Läheisensä menettäneen perheen voimavarat ovat rajalliset, ja tuen etsiminen saattaa tuntua heistä ylitsepääsemättömän vaikealta. Lasten parissa työskentelevän aikuisen on tärkeää ottaa aktiivinen rooli perheen tukemisessa ja yhteydenpidossa kriisin kohdatessa perhettä. Kenenkään ei tarvitse pärjätä ilman ulkopuolista apua ja tukea. Oikeita sanoja perheen kohtaamiseen ei ole, pääasia on, että osoittaa perheelle myötätuntoa ja on aidosti läsnä perheiden toiveita kunnioittaen.

Surevan lapsen sekä koko perheen kohtaamisessa läsnäolo on tärkeää. Kiireettömyys on avain aitoon vuorovaikutukseen. Lisäksi katsomustietoinen kasvattaja ymmärtää katsomuksen, kulttuurin tai uskonnon olevan osa perheen identiteettiä ja ottaa näin ollen myös sen huomioon lapsen surukokemuksessa.

Lapselle kerrottaessa menetyksestä on hyvä pitää häntä sylissä tai muuten fyysisesti lähellä. Läheisyys saa aikaan turvallisuuden tunteen vaikeassa tilanteessa ja vakuuttaa lapsen siitä, että olemme kaikki yhdessä tämän asian äärellä ja että lapsi on tärkeä sekä rakastettu. Surevaa lasta voi tukea olemalla avoin. Tapahtuneesta tulee puhua asiallisesti ja rehellisesti, lapsen kehitystason mukaisesti.

Lapsen kanssa tulee olla valmis keskustelemaan ja olla aktiivinen kuuntelija silloin, kun lapsi itse ilmaisee halukkuutensa keskustelulle. Menehtyneen muisteleminen ja yhteisten muistojen kertaaminen auttaa surevaa lasta.

Lapsen tulee saada surra myös ryhmässä eikä suru saa olla häntä ryhmästä erottava tekijä. Lasta kannattaa rohkaista puhumaan tunteistaan ja pienemmän lapsen kanssa tunteita sanoitetaan yhdessä. Lapselle arjen rutiinit tuovat surun keskellä turvallisuutta. Uudessa arjessa tulevaisuuteen suuntautuminen sekä uusien rutiinien opetteleminen auttaa palautumaan.

Koska lapsen suru saattaa nostaa kasvattajallekin pintaan epämieluisia tunteita, aina ole helppoa suhtautua tilanteisiin niiden tarvitsemalla tavalla. Kaikki tunteet tulee hyväksyä ja tiedostaa. Surun kohdanneet perheet arvostavat rohkeaa kohtaamista. Pahinta perheen näkökulmasta on jättää heidät surunsa kanssa yksin.

Tuen saamisen pitäisi olla jokaista läheisensä menettänyttä lasta koskeva oikeus sekä tukea tulisi tarjota koko perheelle aktiivisesti.

KOHDATESSA SUREVAN

Tarjoo apua
varhaisessa
vaiheessa

Osoita
myötätuntosi

KUUNTELE JA
OLE LÄSNÄ

Kysy, älä
oleta

Anna aikaasi

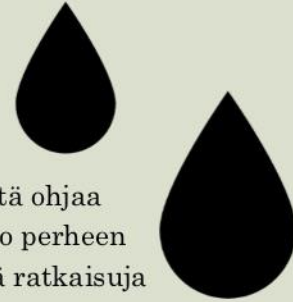
Kartoita
tukiverkosto
ja avun tarve

Palveluohjaa
eteenpäin

Kunnioita;
käytä
menehtyneestä
tämän nimeä

AUTTAVAT KÄDET

Varhaiskasvatuksessa vastataan lasten tarpeisiin monialaisella yhteistyöllä. Yhteistyötä ohjaa lapsen edun ensisijaisuus. On lapsen, sekä koko perheen parasta kerätä voimat yhteen ja hakea yhdessä ratkaisuja sekä menettelytapoja haastaviin tilanteisiin. Asiakaslähtöisen moniammatillisen työotteen omaksuminen auttaa myös työssä jaksamisessa. Alla on lueteltu yhteistyötahoja, joiden puoleen voi hakeutua tuen tarpeessa sekä palveluohjata perheen tilanteessa.

Tuusulan seurakunta

p. 09 875 960

(sururyhmät, keskustelu- ja talousapu, varhaiskasvatus- ja perhetoiminta, rukouspyynnöt)

Tuusulan neuvola

p. 09 8718 3746

Neuvolan psykiatrinen sairaanhoitaja
ajanvaraus ma-pe klo 12-13, p. 050 4970072

Tuusulan Terveyskeskus

Hoitajan ja lääkärin keskitetty
puhelinpalvelu p. 019 226 0505
avoinna ma-pe klo 8-20.
(sairaslomat, lääkärin ja sairaanhoitajan käynnit)

Kela ja sosiaalitoimisto

www.kela.fi

(taloudellinen tuki, leskeneläke, palvelutarpeenarvio esim. kotipalvelu)

MIELI Suomen mielenterveys ry

valtakunnallinen kriisipuhelin

p. 09 2525 0111

Surujärjestöjen vertaistukitoiminta:

Suomen nuoret lesket ry, KÄPY ry,
Surunauha ry, Huoma ry

Surevan kohtaaminen – hanke

www.sureavankohtaaminen.fi

LÄHTEET

- Aitlahti, K., Pulkkinen, H. & Reinikainen, S. (2016). Aikuinen lapsen hengellisenä matkakumppanina. *Diakonia* 4, 36-37. Saatavilla <https://evl.fi/documents/1327140/48804330/Diakonia-4-2016-1.pdf/921f764b-a7b4-1b8b-60ff-1ede99ba03e8?t=1550574993000>
- Cacciatore, R., Riihonen, R. & Tuukkanen, K. (2013). Ammattilainen lasten tunteiden tulkkina. Teoksessa M. Oulasmaa(toim.) & R. Riikonen(toim.), *Ammattikasvattajan kielletyt tunteet* (s. 21-39.) Helsinki: Väestöliitto.
- Cleve, E. (2002). Pidä isää kädestä! Kaksivuotias kriisiterapiassa. Helsinki: Werner Söderström Oy.
- Haapsalo, T. (2013). Lapsi ja tunteet. Teoksessa S. Saarinen, *Tää olis keskellä* (s.154-164). Helsinki: Lasten keskus ja Kirjapaja Oy
- Holm, T. & Turunen, T. (2005). Minun suruni. Aikuisen opas. Helsinki: Psykologien Kustannus Oy.
- Iloa ja toivoa. Traumainformoitu kohtaaminen. Saatavilla 3.8.2020 <https://www.iloajatoivoa.fi/traumainformoitu-kohtaaminen>
- Isoherranen, K. (2005). *Moniammatillinen yhteistyö*. Vantaa: Dark Oy.
- Karlsson, L., Melartin, T. & Karlsson, H. *Lapsuuden stressi uhkaa aikuisiän terveyttä* (2007). Suomen lääkärilehti.
- Kilpeläinen, A.-E. (15.5.2019). Lapsi tarvitsee tilaa ja tukea hengelliselle kehitykselleen. Teologia. Saatavilla

<https://teologia.fi/2019/05/lapsi-tarvitsee-tilaa-ja-tukea-hengelliselle-kehitykselleen/>

Kinanen, M. (2009). *Surusäkki. Vertaisryhmätyöskentelyä lasten sururyhmille*. Helsinki: Lasten Keskus / LK- kirjat

Nurmi, P & Schulman, M. (2013). Trauman synnyttämä viha.

Teoksessa P. Nurmi (toim.), *Lapsen ja nuoren viha* (s.163-170). Jyväskylä: PS- Kustannus.

Opetushallitus. (2018). Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2018. Määräykset ja ohjeet 2018:3a. Saatavilla 18.3.2020 https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf

Pihlaja, P. (2018). Sosiaalis-emotionaalinen kehitys ja sen vaikeudet. Teoksessa P. Pihlaja & R. Viitala (toim.), *Varhaiserityiskasvatus* (s.141-182). Jyväskylä: PS-Kustannus.

Pojjula, S. (2016). *Lapsi ja kriisi. Selviytymisen tukeminen*. Helsinki: Kirjapaja O.

Surevan kohtaaminen. [Surevan kohtaaminen- hanke] (26.5.2020). *Webinaari: Perheenjäsenten tukeminen surussa*. Saatavilla <https://www.youtube.com/watch?v=szTMHdVee5s&t=1960s>

Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Eriyistä. Saatavilla 11.5.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/lapsenjanuorensuru/#erityista>

Surevan kohtaaminen. Tietopankki. Lapsen ja nuoren suru. Kuoleman ymmärtäminen eri kehityskausilla. Saatavilla 16.6.2020 <https://www.surevankohtaaminen.fi/lapsenjanuorensuru/#ymmartaminen>

Tamminen, T., Karlsson, L. & Santalahti, P. (2016). Mielenterveyden edistäminen ja ennaltaehkäisy. Teoksessa K. Kumpulainen, E. Aronen, H. Ebeling, E. Laukkanen,

- M. Marttunen, K. Puura &
A. Sourander (toim.), *Lastenpsykiatria ja
nuorisopsykiatria* (s. 428-436). Helsinki: Duodecim.
- Uittomäki, S., Mynttinen, S. & Laimio, A. (2011). Miten tukea lasta,
kun läheinen on kuollut? Opas läheisille sekä lasten ja
nuorten parissa työskenteleville. Saatavilla
[https://www.nuoretlesket.fi/wp-
content/uploads/2010/06/lapsiopaskirja_2013.pdf](https://www.nuoretlesket.fi/wp-content/uploads/2010/06/lapsiopaskirja_2013.pdf)
- Väestöliitto. Vanhemmuus. Tietoa vanhemmille. Pienten lasten
vanhemmat. Lapsi ja seksuaalisuus.
Seksuaalikasvatuksen pääkohdat.
Kehotunnekasvatus. Tunnetaidot. Saatavilla
10.4.2020
https://www.vaestoliitto.fi/vanhemmuus/tietoa_vanhemmille/pienien_lasten_vanhemmat/lapsijaseksuaalisuus/seksuaalikasvatuksen-paakohdat/kehotunnekasvatus/tunnetaidot/
- Yli-Koski-Mustonen, S. (2019). Yhteistyötä koreittain. Seurakunta
varhaiskasvatuksen, koulun ja oppilaitosten kanssa.
Lasten keskus ja Kirjapaja Oy.